Oktatásszociológiai Munkálatok
1

Nemzeti tematika és politikai szocializáció

Vita 2007. november 22-én
(Erős Ferenc, Nagy Péter Tibor, Szabó Ildikó, Szabó Máté)

Szerkesztette: Nagy Péter Tibor

Budapest, 2009

Oktatásszociológiai Munkálatok
1

A sorozat megjelenését a Microsoft Korlátlan Lehetőségek Programja ill. a TEMKA Alapítvány támogatása tette lehetővé

Kiadja A Magyar Szociológiai Társaság Oktatásszociológiai Szakosztálya és a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Bizottsága Oktatásszociológiai Albizottsága

ISSN
ISBN

Oktatásszociológiai Munkálatok
1

Nemzeti tematika és politikai szocializáció

Vita 2007. november 22-én
(Erős Ferenc, Nagy Péter Tibor, Szabó Ildikó, Szabó Máté)

Szerkesztette: Nagy Péter Tibor

Budapest, 2009

Előszó

A tudományos élet talán legizgalmasabb produktumai a tudományos viták. Mégis viszonylag kevés van belőlük. A könyvkritikák – ha és amikor egyáltalán érdemiek – az esetek nagy részében válasz nélkül maradnak, s egy tudományos fórum egy könyvről legfeljebb egy kritikai véleményt jelenít meg – ez pedig a kritikai tájékozódáshoz mindenképpen kevés. A könyvbemutatók, és ritka könyvviták igen érdekesek tudnak lenni – de általában csak annak a néhány tucat ember számára, akik közönségként éppen részt vett rajtuk: ez különösen azok szempontjából méltánytalan, akik az adott vitára azért nem mentek el, mert még meg sem születtek, vagy egyszerűen csak évekkel később alakul ki a tudományos érdeklődésük…Írásos és szerzők által a nyilvánosság előtt is vállalható, egyidejüleg többek szempontját felvonultató tudományos vitafórumok viszont a tudományos minősítési eljárások.

Amióta az 1993-as felsőoktatási törvény és az ugyancsak 1993-as akadémiai törvény eltörölte a kandidátusi fokozatot, a nyilvános akadémiai viták szinte kizárólag az MTA doktora fokozatok megvédése köré szerveződnek. Ezeknek a vitáknak a megismertetése még akkor is hasznos, hogyha sokan vitatják a magyar minősítési rendszert.

A vitákat mindig öt részben közöljük.

Az első rész az akadémiai doktori értekezés téziseit tartalmazza.

A második-negyedik rész az MTA által felkért bírálók bírálatait tartalmazza.

Az ötödik rész a doktori értekezés szerzőjének válaszát jelenti.

Megjegyzendő, hogy az akadémiai doktori védésnek más dokumentumai is vannak. Ilyen a szerző által az illetékes akadémiai bizottsághoz leadott dokumentáció (bibliográfia , életrajz), ilyen a szerző tudományos habitusát minősítő vélemény, s az erről folytatott akadémiai bizottságon belüli vita, ilyen a védéseken elhangzó rövid életrajz, s végül ilyen a védéseken feltett spontán kérdéseket dokumentáló jegyzőkönyv. E dokumentumok azonban részben bizalmasak, részben egy konkrét tudományos munka megvitatása szempontjából érdektelenek, részben pedig tartalmilag kevéssé megbízhatóan dokumentálják mi is történt valójában a vitákon. Így az „ötös" szerkezetű vitaközlés mellett döntöttünk….

Budapest, 2009. 12. 04.

Nagy Péter Tibor

Szabó Ildikó :*Nemzeti tematika és politikai szocializáció*

Tézisek

A kollektív önmeghatározások politikai befolyásolása Magyarországon 1867–2006

Akadémiai doktori értekezés rövid összefoglalója

Budapest

2006.

I. rész

A kitűzött kutatási feladat

A dolgozat tárgya a *nemzeti tematika* és a *politikai szocializáció* viszonya: az a folyamat, amely a diszkurzív térben folyamatosan konstruálódó nemzeti tematikától a kollektív identitásokig vezetett a kiegyezéstől napjainkig terjedő időszak különböző politikai korszakaiban. A dolgozat megpróbálja nyomon követni a nemzeti tematika változásának folyamatát a vizsgált időszak egészében. Arra is választ keres, hogy az egyes politikai korszakok szocializációs modelljeiben (a) milyen helye volt a nemzeti tematikának és (b) milyen mechanizmusok közvetítésében jutott el a társadalom tagjaihoz.

A modern magyar társadalom történetének egészére igaz, hogy nem az állampolgári közösség, nem a gyakran átrendeződött társadalmi struktúrában elfoglalt hely, nem is a vallás, hanem a nemzet játszott kitüntetett szerepet az identitásban. A munka alapgondolata az, hogy Magyarországon minden korszakban újrafogalmazódott és a politikai diskurzusokban folyamatosan konstruálódott a megoldatlan nemzeti és nem nemzeti (társadalmi, politikai és gazdasági) problémákra épülő nemzeti tematika. Ez a tematika a kiegyezéstől napjainkig szerepet játszott a kollektív identitások formálódásában, miközben a nyugati országok többségében a 20. század folyamán már egy másik alaptematika, a demokratikus tematika vált a szocializáció modelljének legfontosabb diszkurzív tényezőjévé.

Az értekezés megpróbálja bemutatni a nemzeti tematika helyét a különböző politikai korszakokra jellemző szocializációs modellekben. Kétféle összefüggésrendszert követ végig: (a) a különböző politikai korszakokra jellemző nemzeti tematikák és politikai szocializációs modellek között kimutatható összefüggéseket, valamint (b) az egyes korszakokon belül a politikai identitásstratégiák, a nemzeti tematika és a politikai szocializáció modellje közötti összefüggéseket. Választ keres arra a kérdésre, hogy a dualizmus korában kiépült nemzeti tematika hogy változott a későbbi politikai korszakokban (a Horthy-rendszerben, a koalíciós időszakban, a pártállami rendszerben és a rendszerváltás utáni időszakban). Megvizsgálja, hogy az egyes korszakokban a politikailag vezetett nemzeti tematika

(a) milyen nemzetfogalom köré épült fel,

(b) milyen identitásminták megvalósulására szolgált,

(c) milyen szerepet játszott az identitások befolyásolására irányuló politikai stratégiákban és

(d) milyen szerepet játszott a politikai szocializáció adott modelljében.

Az értekezés választ keres arra a kérdésre is, hogy a rendszerváltás utáni politikai önmeghatározásokban miért épülhetett ki a nemzeti törésvonal, és hogy a demokratikus tematika miért nem vált domináns tematikává.

A nemzeti tematikát a szocializációs modellek tartalmi, diszkurzív tényezőjeként fogja fel. Részletesen vizsgálja a rendszerváltás utáni politikai szocializáció modelljét, a nemzeti és a politikai identitás kérdéseit, és választ keres arra, hogy a rendszerváltás után miért nem kristályosodott ki a politikai szocializáció demokratikus rendszerekre jellemző modellje.

II. rész
A kutatás módszerei

Az alapvetően elméleti igényű nagymonográfia a politikai korszakokon átívelő folyamatokra és az egyes korszakokon belüli, a politikai aktoroktól a közösségi identitásokig ívelő folyamatokra koncentrál. Elsősorban a rendszerszintű megközelítés, a modellalkotás és a kvalitatív elemzés lehetőségeivel él.

Az értekezés az egyes korszakokra jellemző nemzeti tematikát is, a politikai szocializációt is interakciók folyamatából építkező dinamikus rendszernek tekinti. Minden korszak nemzeti tematikájában megvizsgálja a nemzet fogalmának politikai konstrukcióját, a nemzethez tartozás kritériumait, a belső és a külső ellenség képét és a jövő képét. Elemzi a nemzeti tematika közvetítésének csatornáit és a tematika helyét az adott korszak szocializációs modelljében. Ezek elemzésében támaszkodik a különböző társadalomtudományi területek eredményeire. Épít a különböző korok statisztikai adataira, politikai dokumentumaira és kulturális reprezentációira. Ahol lehet, figyelembe veszi a nemzetközi szakirodalom megállapításait. Nem utolsó sorban épít a magyarországi empirikus szociológiai kutatásokra, köztük a politikai tagolódásra, választói magatartásra irányuló kutatásokra. Igyekszik figyelembe venni a rendszerváltás előtti és utáni ifjúságszociológiai kutatások eredményeit. A rendszerváltás utáni nemzeti diskurzusokat a narratívaelemzés módszerével közelíti meg.

Az értekezés előzményeit képezik a szerző elmúlt évtizedekben végzett politikai szocializáció-kutatásai és azok az empirikus kutatások, amelyek tárgyát a nemzetfogalom közgondolkozásbeli konstrukciói alkották (Csepeli György, Lázár Guy, Murányi István, Veres Valér és mások kutatásai, valamint a szerzőnek a fiatalok állampolgári kultúrájáról Örkény Antallal közösen végzett kutatásai).

III. rész
A tudományos eredmények rövid összefoglalása

A könyv három nagyobb egységből áll. Az első a nemzeti tematikával, a második a nemzeti tematika és a politikai szocializáció viszonyával, a harmadik a nemzeti tematika szocializációs modellben elfoglalt helyével foglalkozik.

A. A nemzeti tematika

Az **első egység** a kulcsfogalmakat: a közösségi alaptematikák és a politikai szocializáció fogalmát tisztázza.

1. Alaptematikák. Az értekezés az alaptematikákat – így a nemzeti tematikát is – a politikai cselekvés diszkurzív elemeinek, ugyanakkor a politikai szocializáció tartalmi tényezőjének tekinti. A politikai szocializáció három történelmi korszakokon átívelő, diszkurzív tényezőjét különíti el: a *vallási*, a *nemzeti* és a *demokratikus* alaptematikát.

Az alaptematikák a kollektív identitások befolyásolására irányuló politikai stratégiák részét képezik. Beágyazódnak a társadalmi élet egészébe. Fennmaradásukat multiplikálásuk és a szocializáció folyamataiban való továbbörökítésük biztosítja. A politikai aktorok (államhatalom, pártok, politikusok) „vezetik" őket, és különböző közvetítő rendszereken (média, iskolarendszer, kulturális közvetítők), értelmiségiek közreműködésével jutnak el célközönségükhöz. A vallási tematika tekinthet vissza a leghosszabb, a demokratikus (és az ebből leágazó európai) tematika a legrövidebb múltra. A nemzeti tematika formálására, közvetítésére és a szocializációs folyamatokban való megjelenítésére nincs külön intézményrendszer. Az alaptematikákat aktuális tematizációk tartják fent. A tematizációk a politika meghatározó aktoraihoz kötődnek.

A nemzeti tematizációk a kollektív identitások tartalmi, érzelmi és attitüdinális elemeihez kapcsolódva, a korábbi tematizációkra építve sokakat foglalkoztató társadalmi, gazdasági és politikai kérdésekre rezonálnak. Közvetítésükben az értelmiségiek különböző csoportjai működnek közre. A nemzeti tematizációk, mint politikai cselekvések célja a

politikai napirend meghatározásával a politikához való viszony és a köznapi nemzettudat befolyásolása.

2. Politikai szocializáció. A *politikai szocializáció* olyan folyamat, amelyben a kollektív identitások kialakulnak az egyén és a politikailag megformált társadalom közötti interakciókban, és amelyben a politikai rendszerek megpróbálják magukat továbbörökíteni. A szocializáció modelljét a szocializáció intézményei, az identitásformáló stratégiák, a közvetített tartalmak és a gondolkozási és cselekvési minták alkotják. A nyilvános kommunikációban történelmileg kialakult, integratív erővel rendelkező közösségi alaptematikák (a vallási, a demokratikus és a nemzeti tematika) a politikai szocializáció tartalmi tényezőiként befolyásolják az önmeghatározásokat és kijelölik a politikai törésvonalakat.

B. Nemzeti tematika és politika

A **második egység** abból indul ki, hogy Magyarországon az elmúlt másfél évszázadban minden politikai korszakban újrafogalmazódott a megoldatlan társadalmi, politikai és gazdasági problémákra épülő nemzeti tematika. Az egyik legfontosabb törésvonalat a rendszerváltás után is a nemzeti tematika jelölte ki, miközben a nyugati országok többségében a 20. század folyamán már egy másik alaptematika, a demokratikus tematika vált meghatározóvá.

Azzal a lehetőséggel, hogy a kollektív identitások formálódásának folyamatába a diskurzusokban épülő nemzeti tematikával be lehet avatkozni a politikai szocializáció folyamatába, a Horthy-korszakban és a pártállami időszakban elsősorban az állam élt, a rendszerváltás után a jobboldali pártok. Közös volt valamennyi korszakban, hogy a beavatkozások célja a nemzeti identitás politikai meghatározása volt. Minden politikai korszakban kiépültek azok a közvetítő mechanizmusok, amelyeken keresztül a nemzeti tematika eljutott a megcélzott csoportokhoz. A Horthy-korszakban és a pártállami időszakban a szocializáció intézményei ennek szolgálatában álltak. A rendszerváltás utáni nemzeti tematika az előző korszakoktól eltérően nem hatotta át a szocializáció formális intézményeit. Elsősorban diskurzusokban érvényesült: a tematikát vezető párt közvetlenül, illetve a médiumokon keresztül törekedett tematizációit eljuttatni a megcélzott csoportoknak.

1. A dualizmus kora. A dualizmus korával foglalkozó rész azt vizsgálja, milyen esélyei voltak a magyar viszonyokétól eltérő viszonyok között született nemzetmodelleknek: az államnemzeti és a kultúrnemzeti modellnek. A soknemzetiségű Magyarországon voltak esélyei az állampolgári kötelékek által együvé tartozó politikai nemzetmodell megerősödésének, ugyanakkor erős volt a kulturálisan együvé tartozó magyar nemzet koncepciójának összetartó ereje is.

A dualizmus korában mentek végbe azok a folyamatok, amelyekre a politikailag vezetett nemzeti tematika építhetett. Kicsiszolódott a nemzeti önkép, a nemzet nagy identitás- és közösségszervező erővel rendelkező szimbolikus világgá formálódott. Kialakult a nemzeti identitás érzelmi alapjait biztosító nemzeti kánon, amelynek szövedékét jeles személyiségek, események, mítoszok, alkotások, kulturális intézmények, jelképek, szimbólumok alkotják. Intézményesült a nemzeti kultúra, és rendszerré formálódott a nemzeti szocializáció. Kiépültek a tudás-, információ- és vélemény-közvetítő rendszerek: elsősorban a közoktatás, valamint a modern sajtó. Ezek lehetővé tették, hogy a nemzeti kánon minél többekhez jusson el, ugyanakkor azt is, hogy befolyásolják a nemzeti identitás formálódásának folyamatát. A politikai rendszer továbbörökítésének azonban akadálya volt, hogy a nemzettel kapcsolatos kérdésekre adott politikai válaszok elégtelenek voltak. A nemzet politikailag kidolgozott fogalma hosszú távon nem volt alkalmas a nemzetiségi, politikai és társadalmi feszültségekre

reagálva megújulni, és a nemzeti szocializáció nem tudta az állam nem magyar nemzetiségű polgárait integrálni a magyar nemzeti közösségbe.

2. A Horthy-korszak. *A két* világháború *közötti időszakban* a politikai osztály átfogalmazta a dualizmus idején megalapozott nemzeti tematikát. A politikai nemzetfogalom az etnikai alapon felépített kultúrnemzeti modellen alapult. Ebben már nem volt helye a dualizmus időszakára jellemző nyitottságnak, amely sokak számára kínált egyéni lehetőséget a „magyar politikai nemzet" államnemzeti és kultúrnemzeti jellegének összeegyeztetésére. Az új nemzetfogalom összhangban volt a rendszer hivatalos ideológiájával, a konzervatív keresztény nemzeti ideológiával. Összhangban volt a társadalom- és nemzetpolitikával, valamint a kollektív identitások befolyásolására irányuló kultúrpolitikai és szocializációs stratégiával is.

A nemzeti tematika az államhatalom irányítása alatt volt. A revízió gondolata köré szerveződött, a társadalmi sérelmekre rezonált. Markáns külső és belső ellenségképek, bűnbakok megfogalmazásával fokozta a nemzeti fenyegetettség érzését. Értelmezési sémákat szállított a magyar és a nem magyar megkülönböztetéséhez, a történelmi és politikai felelősök, valamint a külső és a belső ellenség beazonosításához. A nemzeti kánonba bevitte a trianoni veszteségekhez vezető okok államhatalmi értelmezését, a külső és belső ellenségek képét és a revízió eszméjét.

A nemzeti tematika közvetítéséről a szocializációs intézmények: az iskola, a keresztény egyházak, a különböző szervezetek és mozgalmak (mindenekelőtt a cserkészet és a leventemozgalom) gondoskodtak. A tematika a társadalom jelentős csoportjainak önmeghatározását, társadalom- és politikaképét alakította. A tematikát vezető rendszer megbukott, politikája a második világháborúba, felmérhetetlen nagyságú veszteségekbe, gazdasági összeomlásba és a revízió kudarcába torkollott, de sok eleme tartósan beépült a kollektív önmeghatározásokba.

3. A pártállami időszak. A pártállami időszakban a nemzeti tematika pártállam-nemzeti tematikaként fogalmazódott újra, bár 1945 után felvillant a demokratikus tematika megerősödésének lehetősége. A kommunista párt felszámolta a többpártrendszert és a szervezeti sokszínűséget, a gazdasági önvédelem lehetőségeit radikálisan beszűkítette.

A pártállam-nemzeti tematika a kommunista párt, az államhatalom és a nép egységére épült. Középpontjában a kommunista párt vezetésével felépíteni kívánt szocializmus és a megvalósítani kívánt népi demokrácia fogalma állt. A tematikát az államhatalom egésze dominálta. A politikai nemzetfogalom térben és időben korlátozott, normatív és szelektív volt, és alárendelődött a proletár internacionalizmus fogalmának. A nemzet a dolgozó népet jelentette. A nemzethez tartozás kritériumai elsősorban az ideológiai és a nemzetek feletti dimenziókat (proletáriátus, nemzetközi munkásosztály, szocialista világrend) hangsúlyozták. A rendszer törekedett a nemzeti kánon és a nemzeti szimbólumrendszer átírására. A tematika bipoláris világképében a jók oldalán a kommunista pártok és vezetőik, a szocialista országok, valamint a dolgozó nép állt. A külső ellenséget az imperialisták, a belsőt a szocializmus ellenségei alkották.

A szocializáló intézményektől (iskola, ifjúsági szervezet, médiumok, pártoktatási intézmények) a pártállami rendszer identitásstratégiájának megvalósítását várta el. A politikai szocializáció embereszménye a „szocialista ember" volt, akit a „szocialista hazafiság" érzése fűzött a kommunista párthoz, az államhoz és a néphez. A Rákosi-korszakban a pártállam-nemzeti tematikát a töretlen dicsőség-narratíva és a konfliktusok létének tagadása jellemezte. Az 1956-os forradalom után, a rendszer kádári konszolidációjával a szocializációs modell fokozatosan átalakult, kézben tartásának szigorúsága enyhült. Megnőtt a kultúra világának szerepe. A rendszer elfogadtatásában az értelmiségiek különböző csoportjai a tematika közvetítésével és tematizációival, az identitásformáló intézmények működtetésével vettek

részt. Ugyanakkor közreműködtek a tematika fellazításában, határainak kitolásában, végül a tematika elolvadásában is.

A pártállam-nemzeti tematika széleskörű recepciójának fő akadálya az volt, hogy a szociológiai valóságtól független diszkurzív konstrukció volt. Nem kínált válaszokat a megoldatlan nemzeti kérdésekre; nemzetfogalma lefordíthatatlan volt a hétköznapi tapasztalatok szintjére.

A hatvanas évektől a politikai identitásokat érintő társadalmi integráció a rendszerrel kapcsolatos negatív közérzületek: a rendszertudat és a nemzeti ressentiment mentén zajlott. Ezek ugyan a rendszerrel való együttélés alternatívátlanságából táplálkoztak, de hozzájárultak a rendszer eróziójához is.

A hetvenes évek végétől a pártállam-nemzeti tematika egyre halványabb lett, majd teljesen felbomlott. Kiszélesedett az első és a második nyilvánosság, az értelmiségi tematizációk egyre távolabb kerültek a rendszer alaptematikájától. A szamizdat irodalomban és az első nyilvánosságban megjelent alternatív értelmezésekben egy új nemzeti tematika alapjai körvonalazódtak. Ennek nemzetfogalma – eltérően a „szocialista nemzet” fogalmától – kapcsolódott a szociológiai realitásokhoz és a demokratikus rendszerekre jellemző normákhoz. Az alternatív nemzeti tematizációk mellett a szamizdat irodalomban formálódott egy alternatív alaptematika is: a demokratikus alaptematika.

4. A rendszerváltás utáni időszak. A rendszerváltás után harmadszor fogalmazódott újra a nemzeti tematika. A nemzet politikai önértékké vált. Ugyanakkor az alapvető nemzeti kérdésekben (a nemzet fogalma, a nemzethez tartozás kritériumai, a múlthoz való viszony, az állam és az állampolgárok közötti, illetve a nemzet és az állampolgári közösség közötti viszonyok) nem alakult ki társadalmi konszenzus. A politikailag vezetett tematika ráépülhetett ezekre az állásfoglalást és konszenzust igénylő kérdésekre, és egyfajta válaszrendszert kínált ezekre.

A nemzeti tematika előtérbe kerülésének kedvezett, hogy az önmeghatározásokban, a múlthoz való viszonyban, az új viszonyok közötti eligazodásban, a politikai tagolódás átlátásában és a társadalmi igazságosság megítélésében kínált fogódzókat. Kijelölte az egyén helyét egy makroközösségben, és szimbolikus közösség-konstrukciók lehetőségét hordozta magában. A folyamatosság élményét nyújtotta, eltakarva a társadalomban elfoglalt hely bizonytalanságát.

A társadalmi struktúrában és a politikai csoportokban korábban elfoglalt helyek átrendeződtek, az addig érvényesnek tűnő mobilitási pályák megtörtek. Ez felértékelte a politikai identitásstratégiák jelentőségét. A huszadik század hatalom- és kurzusváltásaihoz hasonlóan a rendszerváltás is átrendezte az eliteket. A nemzeti tematika vezetése mögött a saját politikai bázis megteremtésének törekvését is felfedezhetjük. A nemzeti tematika építhetett a korábbi időszakok identitásokban továbbélő elemeire, ellentétben a demokratikus tematikával, amelynek nem voltak számottevő előzményei Magyarországon.

A pártok és a politikai csoportok között a nemzeti törésvonal lett a legfontosabb törésvonal. A nemzeti tematika a jobboldal tematikája lett. A tematika valós társadalmi szükségletekre épített, amikor egyszerre kínált fel értelmezési sémát a politika világára és identitásmintát a politikai közösségeiket keresők számára. Érintve és stimulálva a lehetséges politikai hovatartozások identitásbeli, érzelmi alapjait, a nemzeti identitás politikai identitássá való alakításával játszott közre a pártkötődések alakításában. A tematikában összekapcsolódott a nemzeti közösség és a tematikát vezető pártot támogató politikai közösség. Olyan politikai közösség formálására nyílt lehetőség, amelyben az összetartozás érzését a közös múlt és a közös jövő képével, a nemzeti jelleget kifejező hagyományokkal, szimbólumokkal és a nemzethez tartozás újrafogalmazott kritériumaival lehetett erősíteni.

A nemzeti tematika rendszerváltás utáni történetében a tematikát vezető Fidesz 1996-tól kibontakozó identitásstratégiája jelentett fordulatot. A Fidesz új nemzeti identitások

felépítésére és politikai közösségek építésére törekedett. A nemzeti szimbólumok világát átemelte a politikai identitások szimbólumvilágába. 1998 és 2002 között kormányzati ideológiává formálta a nemzeti tematikát, amely beágyazódott a társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális élet szövedékébe.

A Fidesz nemzeti tematizációi elsősorban a párt elnökének diskurzusaiban jelentek meg. A beszédekből, interjúkból rekonstruálni lehet a nemzeti tematika felépítését, nemzetfogalmát és magatartási eszményeit. Kirajzolódnak belőlük a nemzet politikai képviseletével, a politikai részvétellel és a kormányzással kapcsolatos elképzelések, valamint a politikai ellenfelekre vonatkozó attribúciók.

Az értekezés rekonstruálja a Fidesz nemzeti tematikájában kibontakozó nemzetfogalmat. Ez a nemzetfogalom a kultúrnemzeti modellt követte. A nemzet az első időszakban a jobboldali emberek érzelmi, cselekvési és értékrendbeli közösségét jelentette. 2003-tól, a Fidesz a második orientációváltása után a nemzet a parlamenti legitimáció alternatívája lett, amelybe a politikai ellenfelek kivételével már mindenki beletartozott. A Fidesz diskurzusában baloldali, „népfrontos", szociális-antikapitalista elemek (privatizáció-, bankár- és versenyellenesség, antikapitalista tematizációk, piacgazdasághoz nem illeszkedő ígéretek) jelentek meg. A tematika különbséget tett a kormány és a „luxusbaloldal", valamint a „baloldali emberek" között, hangsúlyozva, hogy az igazi baloldalt ez utóbbiak képviselik. Ellenségképét a politikai ellenfelek alkották, akik idegen érdekeket szolgálnak, és a múltban is nemzetidegenek, a nemzet ellenségei voltak. A nemzet politikai képviselete arra épült, hogy a Fidesz a rendszerváltás igazi megvalósítója, 2003 után pedig arra is, hogy a párt az egész nemzetet képviseli. A tematika jövőképe a nemzet egyesítése volt, amely nemzeti kormányzással, a Fidesz tartós kormányzásával valósítható meg. A jobboldaliak nemzeti egységbe foglalásának és a nemzeti kormány szükségességének hangsúlyozásával a párt vezetője az egész nemzet érzelmileg legitim vezetőjének szerepébe került. A felkínált politikai cselekvési formák, központilag kezdeményezett akciók (nemzeti összefogás, új szövetség, országértékelő beszélgetések, nemzeti konzultáció, nemzeti petíció) a közvetlen részvétel ígéretét tartalmazták.

A politikai pártok közötti verseny a kollektív identitások meghatározásáért a kettős állampolgárságról kiírt népszavazással vált élessé. A kettős állampolgárság kérdése – hasonlóan a státusztörvény kérdéséhez – nemcsak a határontúli magyarok jogállásáról, hanem a magyarországi pártokkal való viszonyukról és a pártok rájuk gyakorolt befolyásáról is szólt. A törvénykezés és a politikai gyakorlat szintjén vetették fel azokat a megoldatlan nemzeti kérdéseket, amelyek mindig ott húzódtak a nemzeti tematika hátterében: a magyar nemzet fogalmának jelentését, a kultúr- és államnemzeti elemek viszonyát, a magyar állam fennhatóságának határait, a magyar állam és a magyar nemzet kapcsolatát. A népszavazás politikai tétje is szerepet játszott abban, hogy a nemzeti tematika 2004-től kétpólusúvá vált. A jobboldal nemzeti tematikájával szemben formálódni kezdett a másik póluson is a nemzeti tematika. A baloldali és a liberális diskurzusokban markáns alternatív értelmezések fogalmazódtak meg. A kétpólusúvá vált nemzeti tematika a népszavazást követően is jellemezte a diskurzusokat. Előtérbe került egy alternatív, a republikánus hagyományokhoz kapcsolódó, alternatív alaptematika is, a demokratikus alaptematika. Az alternatív tematika megjelenésével magyarázható, hogy a 2006-os országgyűlési választás előtt a nemzet és a köztársaság viszonya is tematizálódott.

C. Nemzeti identitás és politikai szocializáció

Az értekezés **harmadik egysége** a szocializációs modell kérdéseivel foglalkozik. Megvizsgálja a nemzeti tematika helyét és identitásformáló szerepét a politikai szocializáció

különböző modelljeiben. Kísérletet tesz a szocializációs modellek változásának értelmezésére, választ keresve arra a kérdésre, hogy a Rákosi-korszak konfliktustagadó és a Kádár-korszak konfliktuskerülő politikai szocializációs modellje után a rendszerváltást követően miért nem alakult ki a demokratikus rendszerekre jellemző konfliktuskihordó politikai szocializáció modellje.

A szerző a politikai szocializációt kétoldalú folyamatnak tekinti, amelyben egyrészt a társadalom ad át az új nemzedékeknek kész világképeket, világértelmezéseket, hogy továbbörökítse magát bennük, másrészt az új nemzedékek is kialakítják az érdekeiknek legjobban megfelelő valóságértelmezéseket és a politikához való viszonyukat, és ők is nyomot akarnak hatni a társadalmon. Ugyanakkor azt is feltételezi, hogy a közép- és kelet-európai térségben a politikai rendszerek változásaival a társadalom jelentős csoportjai kényszerültek reszocializációra, identitásuk újrafogalmazására.

A szocializációs modell olyan, az adott társadalomra jellemző rendszer, amelyet az intézményes és nem intézményes, formális és nem formális szocializációs hatások együttese alkot. Ismereti, érzelmi, értékelési elemekből, szimbólumokból, identitás-sablonokból álló szövedék, amelynek a viszonylagos önállósággal rendelkező gondolkozási, magatartási és cselekvési minták is részét képezik. A vallási, nemzeti, demokratikus alaptematikák a nem formális szocializáció diszkurzív tényezői. A kollektív identitások felépítése a szocializációs modellben rejlő logikákat követi.

1. A pártállami rendszer szocializációs modelljei. A pártállami rendszerek politikai szocializációs modelljeiben több, nagyrészt történelmi gyökerű közös vonás van. A hatalomváltások után gyakoriak voltak a politikai konverziók. A politikai szocializáció intézményei hagyományosan egyfajta alattvalói magatartás elsajátítására és a politikához való aszimmetrikus viszony kialakítására irányultak. Jellemző volt a politikai autarchia: olyan védekező-elhárító mechanizmusok alakultak ki, amelyek lehetővé tették a kontinuitások őrzését a hétköznapi életvilágban. A kisebbségi csoportidentitások egyenrangúsága ugyancsak hagyományosan korlátozott volt a közép-európai térségben.

A politikai szocializáció megkettőződése a pártállami időszak sajátossága. A formális, intézményes politikai szocializáció a hivatalos életvilágnak megfelelő viselkedés elsajátítását biztosította. A nemformális helyzetekre érvényes valóság-meghatározásokat elsősorban a család közvetítésével lehetett megtanulni.

Magyar sajátosság volt, hogy a kettős politikai szocializáció modellje a pártállami időszakban fokozatosan bomlott fel. Az 1956-os forradalom után, a hatvanas évektől a közvetlen, *konfliktustagadó politikai szocializáció* modelljét a közvetett eszközökre építő *konfliktuskerülő politikai szocializáció* modellje követte, amely a rendszerváltást megelőző években már alig volt érzékelhető.

2. A nyugati demokráciák szocializációs modelljei. A nyugati demokráciákban a politikai szocializáció konfliktuskihordó modellje társadalmi konszenzuson nyugszik. Alapelveiben a politikai élet aktorai és a társadalom többsége egyetértenek; kérdései alapvetően szakpolitikai kérdések. A nemzeti szocializáció az állampolgári szocializáció része. A demokratikus politikai szocializáció modellje konzisztens modell, tényezői egymást feltételezik. Legfontosabb diszkurzív tényezője a demokratikus, illetve az európai alaptematika. Az állampolgári és a nemzeti identitás formálása alapvetően a formális szocializáció legfontosabb intézményének, az iskolának a feladata, amely a politikailag szervezett társadalom első modellje. A gyerekek és a fiatalok az állampolgári szocializáció részeként sajátítják el a nemzettel, az állammal és a társadalommal a kapcsolatos történelmi, kulturális és politikai ismereteket, valamint a nemzettel, álammal és társadalommal kapcsolatos jelenségek értelmezésére szolgáló fogalmi kategóriákat.

A modern demokráciákban terjedőben van a szocializációs folyamatok és az identitások formálódása közötti összefüggések interdiszciplináris megközelítése. Egyre több „átjáró" van

a társadalomtudományok és a társadalmi gyakorlat között. A társadalompolitikák kiemelt területe az ifjúságpolitika, amely törekszik a tudományos eredmények gyakorlati hasznosítására, a formális és a nem formális nevelés lehetőségeinek kiaknázására a demokratikus állampolgári magatartások elősegítése érdekében. A szaktudományok, a szakpolitikák és a társadalmi gyakorlat közötti nyitottságok segítik a modell megújulási képességét. Erre szükség is van, mivel a politikai szocializáció demokratikus modelljének választ kell találnia olyan társadalmi kihívásokra is, amelyek a szándékolt intézményes szocializációs törekvések ellenére jöttek létre. Ilyenek a szélsőjobboldali jelenségek, a nagy integratív folyamatok (a modernizáció, a globalizáció és az európai integráció) ellenhatásai, a terrorcselekmények nyomán újrafogalmazódó interetnikus és interkulturális viszonyok és a nemzeti identitás problémái.

3. A rendszerváltás utáni időszak szocializációs modellje. A rendszerváltással a Kádár-rendszer konfliktuskerülő politikai szocializációs modellje megszűnt, de a demokratikus rendszerekre jellemző konfliktuskihordó modell nem alakult ki. A nemzeti és az állampolgári identitás mintáiban, a múlt kérdéseiben, az előző korszakok megítélésében és a nemzet fogalmának értelmezésében nem alakult ki társadalmi és politikai konszenzus, amelyre épülhetett volna a politikai szocializáció demokratikus modellje. Tisztázatlanok maradtak a nemzeti, az állampolgári és a politikai és az állampolgári identitások közötti viszonyok is.

A politikai szocializáció rendszerváltás utáni magyarországi modelljét *fragmentált modellnek* nevezhetjük. A fragmentáltság hátterében a múlthoz és a politikai jelenhez való viszony nyitott, a társadalmat megosztó kérdéseit találjuk. A modell nem tud választ adni a kollektív identitásokkal kapcsolatos kihívásokra. Ugyanakkor megnő benne a nem formális tényezők, így a politikailag vezetett nemzeti tematika identitásformáló szerepe. A nemzeti tematika alapvetően a Fidesz vezetésében épült be a politikai szocializáció modelljébe a nem formális szocializáció tartalmi tényezőjeként. A Fidesz a fiatal nemzedékek körében volt a legnépszerűbb, akik számára nemcsak a rendszerváltást, hanem a nemzedékváltást is megtestesítette. A párt az állampolgárok és a hatalom viszonyának értelmezésében a nemzetből, mint pártpolitikailag értelmezett közösségből indult ki.

A fragmentált modellben a társadalmi rendszer folyamatos megújulásához szükséges állampolgári ismereteket, értékeket, készségeket, a konfliktusok konszenzushoz vezető kezelését a formális szocializációban csak esetlegesen lehet elsajátítani. Az iskola, ha lehet, kitér az állampolgári szocializációban való közreműködés feladatai elől, inkább a konfliktuskerülés mintáit közvetíti, a demokratikus tapasztalatok megszerzésének fontos kereteit jelentő civil kezdeményezések pedig csak keveseket érintenek. A markánsan megfogalmazott, sokakhoz eljutó nemzeti tematika – ellentétben a demokratikus tematikával – megosztó tematika. A konfliktusok éleződéséhez járul hozzá azzal, hogy pártpolitikai szempontokból kínál válaszokat a történelmi, társadalmi, gazdasági és kulturális kérdésekre. A nemzeti és a politikai közösségek közötti határok egybeesnek, így a nemzet fogalmából egyesek politikai alapon záródnak ki. A közösség határait külső és belső ellenségképek jelölik ki. A rivális pártok a nemzet ellenségeiként jelennek meg, akik nem rendelkeznek a parlamenti legitimációnál magasabbra helyezett nemzeti legitimációval.

A nemzeti tematika a politikai szocializáció premodern elemeit konzerválja. Identitásmintája a vezetők és a vezetettek hierarchikus viszonyára épül. A tematikában a nemzethez tartozás kritériumai politikai kritériumokkal keverednek. A tematika érzelmi és hitelvű viszonyokat fogalmaz meg a hatalom és az egyén között, amelyekben a demokratikus rendszerek ellenőrzési és procedurális eljárásai korlátozottak. A konfliktusok élezésével és az állam és az állampolgárok, a politikai hatalom és az állampolgárok közötti viszonyok premodern mintáinak fenntartásával nehezíti a demokratikus politikai szocializáció modelljének kiépülését.

IV. rész
A munka témaköréből készült publikációk

Könyvek

1989 *Political Socialization in Hungary. The duality of Institutional and Non-Institutional Processes.* Frankfurt am Main, Peter Lang, 120 oldal

1991 *Az ember államosítása. Politikai szocializáció Magyarországon.* Budapest, Tekintet Könyvek, 166 oldal

1998 (Örkény Antallal:) *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Budapest, Minoritás Könyvek, 270 oldal

2000 *A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 235 oldal

Gyűjteményes kötetek

1993 Vécus collectifs dans la socialisation politique. In (sous la direction de Raymond Hudon et Bernard Fournier): *Jeunesses et politique. Conception de la politique en Amérique du Nord et en Europe I-II.* Québec, Les Presses de l'Université Laval – Paris, Harmattan II. pp. 313–336.

1994 After the Changing of the System, and Before the Changing of the Values: Hungary. In (eds. By Val D. Rust, Peter Knost and Jürgen Wichmann.): *Education and the Values Crisis in Central and Eastern Europe.* Frankfurt am Main, Peter Lang, pp. 205–218.

1996 (Örkény Antallal) 14-15 éves fiatalok interkulturális világképe. In (Terestyéni Tamás szerk.): *Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből.* Budapest, Osiris – MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 161–235. oldal

1997 (Örkény Antallal) Nemzet és magyarság a 14-15 évesek gondolkodásában. In (Szabó Márton szerk.): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról.* Budapest, Scientia Humana, 273–286. oldal

2000 (Örkény Antallal) A tizenévesek nemzetfogalma. In (Pukánszky Béla szerk.): *A gyermek évszázada.* Budapest, Osiris Kiadó, 102–134. oldal

2001 (Marián Bélával) Politikai érzelmek hálójában. Ideológiai értékorientációk a közgondolkozásban. In (Simon János szerk.): *Ezredvégi értelmezések I–II.* Budapest, Villányi Úti Könyvkiadó, 405–435. oldal

2001 (Örkény Antallal) Magyar középiskolások politikai világképe és euroregionális tudata. In (Simon János szerk.): *Ezredvégi értelmezések I–II.* Budapest, Villányi Úti Könyvkiadó, 366–404. oldal

2001 (Örkény Antallal) Representations of Minorities among Hungarian Children. In (Karen Phalet and Antal Örkény szerk.): *Ethnic Minorities and Inter-Ethnic Relations in*

Context. A Dutch Hungarian comparison. Ashgate, Alderchot, Burlington USA, Singapore, Sydney, 139–160. oldal

Szakcikkek

1982 Historical Personalities, Political Symbols and the Hungarian Youth. *International Journal of Political Education* 5.

1984 (Csepeli Györggyel) Politikai érzelmek iskolája. *Jel-Kép* 2. 26–31. oldal

1984 (Csepeli Györggyel:) *Nemzet és politika a 10–14 éves gyerekek tudatában.* Tanulmányok, beszámolók, jelentések, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 4.

1987 Nicht vor dem Kind? A család szerepe a politikai szocializációban. *Ifjúsági Szemle* 5. 51–60. oldal

1987 Állandóság a változásban, avagy politikai szocializáció Magyarországon. *Világosság* 6. 370–377. oldal

1987 La socialisation politique en Hongrie: la continuité dans le changement. *International Political Science Review* 1987. 3.

1988 Az iskola szerepe a politikai szocializációban. *Pedagógiai Szemle* 4. 291–300. oldal

1989 Non vitae, sed scholae...? Politikai szocializáció a magyar iskolákban. *Ifjúsági Szemle* 3. 21–33. oldal

1989 A politikai tudat törésvonalai. *Világosság* 10. 762–771. oldal

1991 A megtanulhatatlan rendszer. Tudásszociológiai tanulmány a politikai világkép felépítésének nehézségeiről. *Társadalomtudományi Közlemények* 1–2. 128–158.

1992 La socialisation politique en Hongrie. *Cahiers d'étude hongroises* 4. 137–142. oldal

1993 (Murányi Istvánnal:) Nemzet és magyarság. Állampolgárság és magyarság egy kutatás tükrében. *Regio* 1. 121–133. oldal

1994 Minden másképpen van. Politikai reszocializáció Magyarországon. *Világosság* 3. 61–73. oldal

1997 (Lázár Guyvel:) *Nemzetkoncepciók a mai magyar társadalomban.* MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Munkafüzetek 35. 1–59. oldal

1997 (Örkény Antallal:) Magyar középiskolások politikai érzelmei és ismeretei. *Politikatudományi Szemle* 3. 31–69. oldal

1997 (Örkény Antallal:) Középiskolások társadalmi cselekvési mintái. *Iskolakultúra* 11. 39–58. oldal

1998 (Paul Gradvohllal és Marián Bélával): A folyamatosság forradalma, avagy a Kádár-korszakhoz való viszony a magyar politikai közgondolkozásban. *Politikatudományi Szemle* 2. 5–26. oldal

1999 (Lannert Judittal és Örkény Antallal:) Európai értékek, európai orientációk. *Iskolakultúra* 8.

1999 (Marián Bélával:) Politikai érzelmek hálójában. *Szociológiai Figyelő* 1–2. 114–128. oldal

1999 (Lannert Judittal és Örkény Antallal) East of West, West of East. The Value Orientation of Hungarian Secondery School Students in the Mirror of an Empirical Survey. Razprave in Gradivo 35. Treatises and Documents, Ljubljana, Institute for Ethnic Studies, 257–272. oldal

2000 (Falus Katalinnal) Politikai szocializáció közép-európai módra. A magyar eset. *Magyar Pedagógia* 4. 383–400. oldal

2000 (Örkény Antallal) La place de la Hongrie au sein de l'Europe vue par les lycéens. *Agora Débats Jeunesses* 4. 97–112. oldal

2000 (Örkény Antallal) Társadalmi értékminták, politikai orientációk. *Educatio* 3. 404–430. oldal

2004 Kollektív identitásminták a politikai szocializációban. *Educatio* 4. 551–566. oldal

2005 Rendszerváltás és nemzeti tematika. *Politikatudományi Szemle* 2. 89–110. oldal

2006 Nemzetfogalom és nemzeti identitás a dualizmus korában és a Horthy-korszakban. *Politikatudományi Szemle* 1. 201–250. oldal

Erős Ferenc: *Opponensi vélemény Szabó Ildikó Nemzeti tematika és politikai szocializáció. A kollektív identitások befolyásolása Magyarországon 1867-2006 c. akadémiai doktori értekezéséről*

Szabó Ildikó - Angelusz Róberttel, Csepeli Györggyel, Csákó Mihállyal, Lázár Guy-vel, Örkény Antallal, Tardos Róberttel és másokkal együtt - a magyar szociológusok azon nemzedékéhez tartozik, amelynek tagjai úttörő és igen kreatív módon kezdtek el foglalkozni, még a rendszerváltás előtt, politikai attitűdök, az előítéletek, oktatásban és a médiában folyó politikai szocializáció, valamint a társadalmi és etnikai-nemzeti identitások kérdéseivel. Szabó Ildikó munkássága a rendszerváltás után teljesedett ki, és ennek eredményeként sorra jelentek meg fontos munkái, így például 1991-ben *Az ember államosítása* című könyve. 2000-ben pedig a magyar politikai szocializációról szóló tanulmánykötete, *A pártállam gyermekei*. Az ő különös érdeme az is, hogy sikeresen honosította meg Magyarországon francia vagy Franciaországban élő szociológusok szemléletét. Elsősorban Annick Percheron és munkatársai politikai szocializációval foglalkozó elméleti és empirikus munkáinak eredményeit alkalmazta, s ezek a jelen disszertációban is szerepet kaptak. Ugyancsak termékeny módon közvetítette, már korábbi munkáiban is, Karády Viktor oktatásszociológiai és társadalomtörténeti műveinek szemléletét, valamint a Franciaországban élő Wald Pál nevéhez fűződő nyelvészeti kiindulópontú diszkurzus-elemzést.

Szabó Ildikó – mint egész munkássága tanúsítja - kiváló felkészültségű kutató, aki az elméleti és történeti kérdésekben éppúgy járatos, mint az empirikus társadalomkutatás módszertanában és az adatok értelmezésében. Benyújtott és védésre javasolt disszertációja eddigi munkásságának csúcspontja, szintézise, és ugyanakkor továbbgondolásra, vitára ösztönző munka. Előre kell tehát bocsátanom, hogy megítélésem szerint a dolgozat mind tartalmi, mind formai szempontokból egyaránt megfelel a doktori disszertációkkal szemben támasztott követelményeknek, ezért javaslom a t. Bizottságnak, hogy a disszertációt fogadja el, és Szabó Ildikónak ítélje oda az MTA doktorának címét.

A dolgozat szerzője rendkívüli felkészültséggel, tájékozottsággal és kiváló elemző készséggel igazítja el az olvasót abban az egyébként – az ő türelmes vezetése nélkül – legalábbis számomra átláthatatlanul bonyolult problémahalmazban, amelyet a nemzeti tematika és annak alakulásai, transzformációi jelentenek az elmúlt csaknem másfél évszázadban – a kiegyezéstől napjainkig. A szerző hatalmas ismeretanyagot mozgat meg imponáló eleganciával; a dolgozat szemszögéből nézve a már ismert tények és diszkurzusok is élesebb megvilágításban új összefüggésben jelennek meg.

A dolgozat megközelítése elsősorban a történetszociológiai és politikai szociológiai hagyományokat követi, igen tág interdiszciplináris keretek között, felhasználva a történettudomány, ezen belül elsősorban a művelődéstörténet, a társadalom- és eszmetörténet újabb, sőt legújabb eredményeit is. E történeti megközelítésben természetesen – hűen a disszerens oktatásszociológiai alapérdeklődéséhez - kiemelt szerepet játszik az iskolarendszerek elemzése, illetve az iskola, valamint az iskolán kívüli nevelési rendszerek (pl. cserkészet, úttörőmozgalom) politikai szocializációban játszott szerepének vizsgálata. A disszertáció forrásai igen széles körűek, nem csupán a már feltárt anyagokra, megjelent monográfiákra, másodlagos forrásokra, hanem különféle dokumentumokra, beszédekre,

pártprogramokra, irodalmi művekre, újságcikkekre, statisztikákra stb. támaszkodik. Ahogy közeledünk a mához, úgy válnak egyre fontosabbá az empirikus társadalomkutatások – ifjúságszociológiai és oktatásszociológiai vizsgálatok, politikai közvélemény-kutatások, attitűdkutatások - eredményei is, amelyek az elemzések hátterét képezik.

Szabó Ildikó a disszertáció első, A-val jelölt részében vezeti be azokat az alapfogalmakat, amelyek végigvonulnak egész értekezésén: politikai szocializáció, nemzeti alaptematika, kollektív identitás. Meggyőzően érvel amellett, hogy az európai társadalmakra jellemző „alaptematikák" (a vallási, a nemzeti és a demokratikus) nemzeti tematikák nem egyszerűen témák - a politikatudomány nyelvén „issue"-k – hanem olyan konstrukciók, amelyeknek „hátterében a társadalom politikai és eszmei szerveződésének alapkérdései és alapértelmezései húzódnak meg". Ezek az alaptematikák nem egyszerűen a közvéleményt akarják befolyásolni, hanem a kollektív identitásokat. „Ez a törekvés – írja Szabó Ildikó – kapcsolja össze az alaptematikák kérdéseit a kollektív a politikai szocializációval" (18. old.).

Az alaptematika, a politikai szocializáció és kollektív identitás fogalmi hálóját Szabó Ildikó igen leleményesen alkalmazza az 1867 utáni magyar társadalomban uralkodó, egymást követő, olykor egymással vetélkedő nemzetfelfogások, nemzeti ideológiák alapszerkezetének rekonstrukciójában, változó funkcióik elemzésében. A nemzeti tematizációkat politikai cselekvésnek tekinti, amely a köznapi nemzettudatot, a politikai orientációkat befolyásolja. Mint írja, „a tematizációban a verbális kommunikáció mellett nagy szerepük lehet a szituációknak, az utalásoknak, a rejtett üzeneteknek, a helyszíneknek, a szimbólumoknak, a rendezvényeknek, a demonstrációknak, a koreográfiáknak" (27. old.).

A dolgozat legterjedelmesebb, B-vel jelölt része a fentiek jegyében tekinti át a az újabb magyar történelem szakaszait, a dualizmus korát, a két világháború közötti korszakot, a pártállami időszakot, majd pedig a nemzeti tematika alakulását az 1989-es rendszerváltás után. A dolgozatban kiemelt helyet kap ez utóbbi időszak, amelyet egészen a 2006-os parlamenti választásokig követ nyomon. Ebben az időszakban történik meg a nemzeti tematika „harmadszori újrafogalmazása", a két világháború közötti, illetve a pártállami szakasz után. Véleményem szerint a rendszerváltási utáni politikai folyamatok, események és szimbolikus reprezentációk elemzésében nyilvánul meg Szabó Ildikó legfőbb kutatói erénye, a politikai diszkurzusok belső szerkezetének, rétegeinek, nyílt és rejtett üzeneteinek, ellentmondásainak megértéséhez és leírásához való speciális érzékenysége. Igényes, és egyszersmind igen izgalmas diszkurzus-elemzéseket olvashatunk itt, politikai beszédek és nyilatkozatok, párt-és kormányprogramok, különféle intézkedések, rendezvények, politikai publicisztikák, intézmények és szervezetek, szimbolikus terek stb. jelentésének feltárásához kapcsolódva. Számos figyelemre méltó probléma bukkan elő ezekben az elemzésekben, pl. a „jobboldal" és a „baloldal" jelentésének alakulása, a jobboldali és baloldali identitások tartalmának kérdése. Fontos kérdésnek tartom, amiről a 197. oldalon ír a szerző: miért nem sikerült a szocialisták számára olyan identitáskategóriát találni, amelyet szembe tudott volna állítani a jobboldal sikeres identitáskategóriájával, a nemzeti jelleggel. Ugyancsak érdekesek azok a fejtegetések, amelyek arról szólnak, hogy az 1998-as választások után hatalomra kerülő FIDESZ miként teremtett az Antall-kormányétól eltérő, sokkal professzionalistább nemzeti konstrukciókat, hogy ezek a 2004-es választási kudarc után miképpen éltek tovább egy permanensen éleződő ellenségképben és az erre támaszkodó politikai aktivizmusban, s hogy 2004 után hogyan vált kétpólusúvá a nemzeti tematika Magyarországon. Ezzel a disszertáció tulajdonképpen a legjelenvalóbb jelenig nyúlik, és itt kellő történelmi távolság híján az opponens is saját politikai érzületeire támaszkodik, amikor alapvetően egyetért Szabó Ildikó jelenkor-elemzéseivel és a belőle levont következtetésekkel.

Ugyanakkor néhány fenntartásomat, illetve hiányérzetemet is meg kell fogalmaznom a dolgozattal kapcsolatban. Az egyik – kevésbé fontos - az, hogy az empirikus társadalomkutatási adatokat és eredményeket (amelyek részben a disszerens saját munkáiból származnak) főként csak lábjegyzetben közli. Ez indokoltnak látszik, mivel a dolgozat szélesebb történeti és elméleti perspektívában vizsgálja a nemzeti alaptematika alakulását, ugyanakkor az empirikus adatok legalább egy részének a főszövegbe való integrálása talán élőbbé, dinamikusabbá tette volna az elemzéseket, amelyek sokszor igen pontos, de mégis statikus diagnózisoknak, „rétegfelvételeknek" tűnnek.

A másik, lényegesebb problémát a „kollektív identitás" fogalma, illetve általában az identitás kategóriája okozza számomra. Teljességgel elfogadom persze azt a – korábban már említett - fogalmi hálót, amely az alaptematika - politikai szocializáció – kollektív identitás hármasságán alapul. A dolgozat utolsó – C-vel jelzett részében – a szerző általánosabb, elméleti síkon is vázolja, mit ért ezeken a fogalmakon, és milyen összefüggéseket lát közöttük. Ezek a fejtegetések teljesen korrektek, és joggal hangsúlyozza Szabó Ildikó a politikai szocializáció kétirányú jellegét, rámutatva arra, hogy „az egyén interakciók sorozatán keresztül építi fel saját identitását a körülötte lévő identitás-elemek vagy identitás-sablonok alapján. Az együvé tartozás érzése az egyéni identitások mentén, a hasonlóságok keresésével és felismerésük élményével konstituálódik" (290. old.) Ehhez én annyit tennék hozzá, hogy legalább annyira a különbségek, a kategorikus elhatárolódások mentén is, amiképpen ezt jól ismerjük a csoportközi viszonyok szociálpszichológiai elméletéből.

Teljesen meggyőzőek Szabó Ildikónak azok az elgondolásai is, amelyekben a politikai szocializáció nyugat-európai „evolutív", állampolgári modelljét állítja szembe a térségünkben honos „revolutiv" modellel, vagyis azzal a szocializációs modellel, amely a társadalom nagy részét politikai identitásának többszöri újrafogalmazására kényszerítette, s amelyben a politikai magatartást a politikához való aszimmetrikus viszony, az alattvalói tudat és az autarchia, továbbá a gyakori konverziók, a kisebbségi csoportidentitások elutasítása és a politikai szocializáció formális és informális részre való megkettőződése jellemezte (306). Ez a modell él tovább napjaink fragmentált politikai szocializációjában is, amelyet elsősorban a konszenzus hiánya határoz meg. (326. old.)

Szabó Ildikó azonban – bár gyakran evidenciaként használja az identitás fogalmát – maga is jelzi a nehézségeket, pl. a 307. oldalon, ahol azt írja, hogy „a politikai szocializáció és a kollektív identitások közötti összefüggésekről sokáig kevés szó esett a társadalomtudományokban", hozzátéve, hogy „a politikai szociológia világában szocializálódott kutatók a kollektív identitások konstruálásának történelmi dimenziójával és szociálpszichológiai mechanizmusaival sem tudnak mindig mit kezdeni. A politikatudomány felől érkezők pedig sokszor az identitások társadalmi meghatározottságával nem számolnak eléggé".

A szociálpszichológiában szocializálódott kutató számára pedig evidensnek tűnik, hogy az identitás fogalma nem válaszható el azoktól a fejlődési krízisektől, amelyek a személyiség kialakulását kísérik, s azoktól a csoportközi konfliktusoktól sem, amelyekben a különbségtétel és az elhatárolódás az egyén pozitív identitás-élményének megerősítését szolgálja. Mint ahogy nem választható el azoktól a fenyegetésektől, traumáktól sem, amelyek az egyén identitását kétségbe vonják, delegitimálják, szimbolikusan megsemmisítik. Különösképpen így van ez térségünkben, ahol nem egyszerűen törések, hatalomváltások, a politikai szocializáció alapvető érték-meghatározottságaiban történtek változások, hanem ahol ezek a

„revolutív” események mélyen behatoltak az egyének, családok, kiscsoportok életébe, és amelyek nehezen múló sebeket okoznak, kitörölhetetlen, de gyakran csak lappangó, rejtve maradó emlékeket hagyva. Ezt a mélyebb szociálpszichológiai elemzést természetesen nem kérem számon Szabó Ildikón, hiszen nem ez volt maga elé állított feladata.

Ugyanakkor mégis hiányolom a dolgozatból az identitás interszubjektív dinamikájának, vagy éppenséggel dialektikájának legalábbis felvillantását – hiszen ez a modern társadalomtudományokban jól ismert, gondoljunk akár Habermas kommunikatív cselekvéselméletére, vagy az én fejlődésére vonatkozó elgondolásaira. Véleményem szerint a „kollektív identitás” fogalma egy kissé a levegőben lóg a dolgozatban. Nem tudjuk ugyanis, kinek az identitásáról van szó, ki az alany? Az egyén? A csoport? A társadalom? Maga a nemzet mint (virtuális) közösség? Én a magam részéről arra hajlok, hogy a „kollektív identitás”, kialakulásának és összetevőinek alaposabb vizsgálata nélkül, meglehetősen üres fogalom marad. Célszerűbb volna az egyéni identitás nyilvánosság előtt megmutatkozó aspektusának, az identitás szociális reprezentációjának, vagy egyszerűen az adott politikai és ideológiai rendszert legitimáló lojalitásnak tekinteni. Mindez persze további viták kérdése lehet.

A nemzeti alaptematikához kapcsolódó politikai, ideológiai, kulturális diszkurzusok (narratívumok) igen alapos és igényes elemzése mellett azonban eltörpülni látszanak az elméleti kérdések, amelyek az identitás fogalmának jelentésével és használatával kapcsolatban vetődnek fel. De éppen a dolgozat eredményeinek hátterén volna érdemes a politikai szocializáció és az identitás összefüggésének problémáját újragondolni, az ilyen szocializációs hatásokat elszenvedő egyén személyes narratíváinak tükrében is.

Befejezésül, szeretném újra leszögezni, hogy Szabó Ildikó disszertációja kiváló munka, amely mind elméleti, mind módszertani szempontból számos újdonságot tartalmaz. Részletesen bemutatja a nemzeti alaptematikának az elmúlt másfél század történetében játszott szerepét, kiemelve a politikai szocializációra gyakorolt hatását. A (kollektív) identitás problémájának felvetésével további kreatív és elmélyült vizsgálódások kiindulópontját teremtette meg. Feltétlenül javaslom tehát, hogy értekezése alapján ítéljék oda számára az MTA doktorának címét.

Budapest, 2007. szeptember 25.

Erős Ferenc
az MTA doktora

Nagy Péter Tibor: *Opponensi vélemény Szabó Ildikó MTA doktori disszertációjáról*

Nem szeretnék senkiben sem kételyt ébreszteni opponensi értékelésem alatt, így máris leszögezem: melegen javaslom Szabó Ildikó disszertációjának vitára bocsátását, és neki az akadémiai doktori fokozat odaítélését.

Nagyjából meg is lennénk azzal, amiért hivatalosan idejöttünk, de minden olyan esetben, amikor egy tudományág képviselői összegyűlnek, alkalom teremtődik arra, hogy szakmai kérdésekről beszélgessenek, tehát miért is hagynánk ezt az alkalmat éppen egy akadémiai doktori védésen kihasználatlanul?

A disszertáció nagyobbik része – a nyolcvanas-kilencvenes-kétezres évek politikai szocializációjáról, s – hogy *a nemzeti tematikánál* egy hagyományosabb fogalmat használjak – az ezeket az éveket jellemző *nacionalizmusról* szól. Nagyon sokat lehet belőle tanulni, talán nincs is olyan munka, amely e korszak politikai szocializációját, nacionalizmusát jobban bemutatná, mint Szabó Ildikóé. A disszertáció ugyanakkor több egy szintézisnél: tartalmaz egy elméleti és egy történeti bevezetőt is.

A munka egészét és minden fejezetét elismerés illeti, bár más és más okból, mint erre a későbbiekben ki fogok térni. Kritikai észrevételeim elsősorban egy nagyobb témakörrel és néhány kisebb kérdéssel kapcsolatosak.

A legfőbb ellenvetésem a nemzeti tematikatörténet, vagy másképp a nacionalizmus-történet 1945 előtti fejleményeivel foglalkozó fejezetekre vonatkozik.

Szabó Ildikó zömében történeti szakmunkákra hivatkozik az egyes korszakok leírásában. A munkák egy része standard kézikönyv: nagy akadémiai szintézis vagy a korszakot bemutató tankönyv. Ezek a szintézisek éppen szintézisjellegüknél fogva nem mutatják be olyan differenciáltan a kor eszmetörténetét, sajtótörténetét, népművelés-történetét, oktatás- vagy művészettörténetét, mint azok a résztanulmányok, szakmonográfiák, amelyek e témákban – részben a rendszerváltás előtt, de zömében a körül vagy azóta – megszülettek. Márpedig a magyar nemzeti tematizáció, magyar nacionalizmustörténet értékelése szempontjából ezek a művek nélkülözhetetlenek lettek volna.

A hagyományos eszme-, sajtó- kultúrtörténeti stb. elemzések eredményei (ha éppen szociológusi sapka van rajtunk) ugyanakkor bizonyos kritikával kezelendők. (Azok is, amelyeket Szabó Ildikó idéz, s azok is, amelyekre az előbb utaltam.) A történettudományi ill. irodalomtörténeti vagy művészettörténeti kutatások egy részének módszertani sajátossága, hogy a jelenségeket csak forráskritikai szempontból mérlegeli, s nem tesz kísérletet a gyakran és kevésbé gyakran előforduló jelenségek precíz elkülönítésére. (A posztmodern történetírás ebből a fogyatékosságból gyakran még erényt is csinál, de ez egy másik beszélgetés tárgya lehetne…) Szívesen hallanék arról Szabó Ildikótól, hogy egy kifejezetten szociológiai munka számára milyen objektivációkban – számokban és kategóriákban – lehet megragadni a kor nemzeti tematikáját: (1) egyrészt a nemzeti tematika tömeges termelése oldaláról; (2) másrészt, hogy hogyan nyilvánul meg a nemzeti tematika vezetése az állami, ill. vezető intézmények és testületek által történő jutalmazásokban, megrendelésekben; (3) harmadrészt a nemzeti tematikát „fogyasztók” választásai szempontjából. Nyilvánvaló, hogy ezek az

objektivációk több tucat egyenként sokmilliós költségvetésű kutatást igényelnének – de a kutatási hiányok összeállítása önmagában is hasznos lenne: már csak témahiányban szenvedő szakdolgozóink, PhD-hallgatóink orientálása miatt is.

Két olyan fontos kérdés is van, amelyben a történeti bevezetés során máshova tettem volna a súlypontot: az egyik a dualizmuskori nemzetiségi problematika, másrészt a Horthy-korszakbeli nacionalizmus kérdése. Szabó Ildikó elismeri ugyan azt a kettősséget, hogy *„az egyéni identitások szintjén jelentős mértékű volt az asszimiláció, de a magyar politikai nemzet fogalma a Magyar Birodalom nem magyar nyelvű kisebbségei, mint kollektivitások számára nem tudott vonzóvá válni"*, de összességében mégis a dualizmuskori liberális kormányzat radikális ellenzékének álláspontját osztja a dualizmuskori nemzetiségpolitika megítélésekor. Magam e kérdésben inkább a környező államok és az azóta eltelt évszázad tapasztalataira utalnék: nem arra a közhelyre, hogy a nemzetiségi kisebbségek viszonyai rosszabbak lettek 1920 után, mint előtte voltak, hanem arra, hogy bármely nemzetiségű volt is valaki, sokkal kevesebb állampolgári joggal rendelkezhetett Romániában, az SHS királyságban, vagy a Horthy-Magyarországon, mint a korábbi időkben… De a kérdés attól még kérdés marad, mennyire álltak *a jövőt előre nem látó* románok, szerbek stb. azok mögött, akiket a történetírás román, szerb stb. *képviselőnek* hív? Egy hosszabb – itt fel nem olvasható, de a szerzőnek megküldött – gondolatmenetben kifejtettem, hogy a románok, szerbek stb. többségének politikai-etnikai identitása nem a nemzetiségi szervezetekhez és különösen nem azok szeparatista áramlatához kötődött. [1]

---

[1] Amikor a magyar nemzetiségpolitikát ellenző nemzetiségi képviselőket idézzük, azt a kérdést kell feltennünk, miért kellene a románok, szlovákok *kizárólagos* képviselőinek tekintenünk, akiket „nemzetiségi képviselőnek" nevezünk? A választójogosultaknak 40-45 % volt nem magyar anyanyelvű, a választókerületek negyedében többségben voltak a nem magyar anyanyelvű választópolgárok- „A nem magyar választók többsége akkor sem szavazott a nemzetiségi jelöltekre, amikor semmiféle hatósági nyomás nem érvényesült velük szemben." – írja a „10 kötetes" is. Kicsit több, mint száz nemzetiségi többségű kerület volt, s benne negyedmillió szláv és román választópolgár (ezek azok akik szerbnek, szlováknak, németnek mondják anyanyelvüket, nincs benne tehát a rengeteg városi, asszimilált szlovák-német hátterű személy) Ebből 79-ben állították a nemzetiségi pártok jelöltet, ezek összesen 65000 szavazatot szedtek össze, s ez mindössze 25 kerületben jelentett győzelmet. Összességében tehát a magukat románnak, szerbnek, szlováknak mondók *háromnegyede* nem az un. nemzetiségi jelöltekre szavazott.

Sokan a választójog korlátoltságával relativizálják ezt a tényt. Csakhogy a tény, hogy a választójog a legszűkebbek között van Európában, azt jelenti, hogy ezek a választópolgárok elsöprő többségükben írni-olvasni tudó, ill. saját kis tulajdonnal rendelkező emberek – nem a könnyen megvezethető, elbutítható tömeg, nem a könnyen megvehető vagy megfélemlíthető szegények – hogy lenne történetírói jogunk azt feltételezni, hogy ők rosszul ismerték fel az érdekeiket, hogy ők *rosszabb szlovákok vagy rosszabb románok*, mint akik a nemzetiségi pártokra szavaztak?

Véleményük súlyának mérlegeléséhez meg kell majd néznünk mindazoknak a képviselőknek hozzászólásait, akiket nemzetiségi választópolgári többségű választókörzetek küldtek a parlamentbe, *hiszen – pártállásuktól függetlenül - ők is a nemzetiségek képviselői.* Ha pedig gyanúnk támad, hogy nem azok, képviselőről képviselőre eljárva meg kell vizsgálni – helyi sajtó esetleg levéltári anyagok alapján – milyen volt és milyen lett 1879 után beágyazottságuk a helyi szlovák társadalomba, mely egyesületeknek, ill településeknek lettek dísztagjai, díszpolgárai, hogyan

szerepeltek az előző és következő választáson. Csak egy ilyen vizsgálat után – melyet egyedül nem, de néhány PhD hallgató bevonásával el lehet végezni - állapítható meg, hogyan viszonyultak a nemzetiségi választópolgárok az 1879-es törvényhez.

Amíg ezt el nem végezzük, logikailag kell mérlegelnünk: *ha nem a nemzetiségi identitást tekintjük a választói magatartást befolyásoló egyetlen tényezőnek*, hanem például a modernitással, vagy a liberalizmussal kapcsolatos értékválasztásokat, s egyéni gazdasági érdekeket gyorsan megérthetjük, miért szavaz olyan sok román és szlovák máshova..

A létező szlovák „nemzetiségi" alternatívák: a turocszentmártoniak népies idillje és Európa egyetlen nem parlamentáris rendszerével rokonszenvező russzofiliája, a másik oldalon pedig a velük szemben fellépő Katolikus Néppárt klerikalizmusa, ultramontanizmusa, újkonzervativizmusa és masszív antiszemitizmusa. Az 1901-s választáson a százezres szlovák választópolgári tömeg tizede szavazott „szlovák nemzetiségi" jelöltekre. Igaz a csehszlovák egységmozgalom Csehországban taníttat szlovák ifjakat, ez nagy empirikusan is vizsgálandó téma lenne, - de hát a tény –tény marad: a csehszlovakisták első képviselője Bácskából jutott be a parlamentbe, s nem a felvidékről…

A régi román politikai elit Bukaresttől és Bécstől várt támogatást, biztos azért nem értek el sikereket – mondhatja, aki a román választók „nem etnikai alapú" viselkedésére keresi a magyarázatot. De a századforduló tájt Erdélyből Kelet-Magyarországra tolódott a román politika és fiatal burzsoá csoportok kerültek az élére. A száztízezer román választóból mégis csak 35 ezer szavazott a nemzetiségi jelöltekre, így a 44 román többségű választókerületben 15 mandátumot szereztek. (A nemzeti radikalizmus erői pedig úgy kibuktak az 1910-es választásokon, hogy többségük meg sem állt Bukarestig.) A román mozgalmakat kivétel nélkül hasonlóképpen penetráns antiliberalizmus és antiszemitizmus jellemezte – ez s a regáti Románia társadalmi viszonyainak hírei: a tankötelezettség alig 50 %-os teljesítése, az erdélyinél két és félszer inkább jellemző nagybirtokos túlsúly, a még 1907-ben is középkorias parasztfelkelésbe torkolló agrárszegénység, vagy éppen az, hogy az erdélyi románok kérdését gátlástalanul belpolitikai célokra használták fel a kilencvenes években – valószínűleg sokakat elriasztott a román egység elkötelezett híveinek támogatásától…

Három szerb radikális képviselő jutott be a parlamentbe, melyből szintén az következik, hogy a szerbek többsége nem rájuk szavazott. (Szerbia vonzerejét gondolom némileg csökkenthette, hogy az ottani szerbek éppen feleannyira tudtak olvasni, mint a hazaiak, s Szerbia sok más tekintetben is elmaradottabb, s a sajtószabadságra a törvényességre kevésbé ügyelő ország volt.

Mindenesetre tény: a magukat szerbnek, szlováknak, románnak nyilvánítók óriási hányada tehát nem ezeket a politikai erőket kívánta mandátumhoz juttatni, hanem másokat…

Természetesen – hangsúlyozva tehát a relativizálást és a párhuzamos állítást – nem azt állítjuk, hogy a nemzeti pártok *nem legitim* képviselői a magyarországi nemzetiségieknek, hanem azt, hogy *nemcsak ők* a legitim képviselői, hanem éppannyira azok a szabadelvű párti nemzetiségi származású, vagy éppen helyi nemzetiségi közösséggel évszázadok óta együtt élő magyar politikusok.

A képviseleten túl is kérdéses milyen a nemzetiségek, mint kollektivumok helyzete

Ha már most elfogadtuk, hogy a „nemzetiségieket (mint kollektivumot) képviselők" –nek csak egy része ellenezte a magyar kormány politikáját, érdemes

ismételten megvizsgálnunk, hogy a nemzetiségi kollektivumhoz tartozók életérzései mögött miféle megfigyelések állhattak, melyek őket a nem ellenzéki, nem Budapest-ellenes, nem szeparatista álláspontra sarkallták.

A nemzetiségi területek iparosodottsági szempontból jól láthatóan fejletlenebbek, mint a centrum. Ez kétségtelenül a nemzetiségiek hátrányát mutatja. Ugyanakkor az állami ipartámogatás nagyobbik része a nemzetiségi területekre jut. Persze a nevesíthető vállalattulajdonosok csak kisebb része szerb, román, szlovák – s tán nincs is ruthén – de a vállalatokban dolgozók között óriási tömegben vannak már román-szerb-szlovák-ruthén anyanyelvűek. Ezeknek az embereknek a nagy része gyerekkorában nyomorult kis falvakban élt. Kolozsvár lakosságából alig 26 ezren születtek helyben, 24 ezren a környező erdélyi falvakból, kisvárosokból jöttek, (s tízezren az ország egyéb részeiből). A Kolozsvárnál akkor már nagyobb Temesváron csak 25 ezer helybeli, 32 ezer környező kisebb településekről vándorolt oda (15 ezren pedig távolabbról). S folytathatnánk, városról városra, országrészről országrészre azt tapasztalnánk, hogy e városok felszívják a környező falvak jórészt nemzetiségi népességét. Románok-szlovákok-szerbek százezrei egyetlen nemzedéken belül tapasztalhatták meg a változást, milyen dolog városban élni, tégla-épületekben lakni, szerződésben rögzített bérért dolgozni, betegség esetén orvoshoz menni, a törvénnyel való konfliktus esetén ügyvédi védelem mellett bírósággal és nem botos ispánnal és kenézzel szembenézni…Ez a különbség a nemzetiségi érdekek hivatásos hordozójaként szereplő pópáknak, plébánosoknak és tanítóknak nyilván kevésbé tűnik fel – nem az ő sorsuk változik meg radikálisan, hanem az alsóbb csoportoké. (Ezzel semmi *speciálisan* rosszat nem mondunk a nemzetiségi elitekről - az eliteknek az a természetük, hogy saját sérelmeiket nemzeti sérelemmé konvertálják.)

Aki a külföldi tőke magas arányát negatívnak tartja, szintén nemzetiségi hátrányokat konstatálhat. A 317 nemzetiségi pénzintézet a szlovákok románok lakta területek hiteligényének kevesebb mint 20, a szerbek lakta területek kevesebb, mint 6 %-t tudták fedezni. A kapitalizálódás magyar és német anyanyelvű, jórészt izraelita vallású pénzemberek tömeges tranzakcióival történik – kérdés azonban, hogy a nemzetiségieknek ez hátrányára szolgál-e, hiszen ezen „idegen" tőkések távolmaradása esetén e területek iparosodása és mezőgazdasági termelése igen fejletlen maradt volna.

A legnagyobb szektorban a mezőgazdaságban a korszak alatt csökken a magyar gazdasági fölény. 207 ezer holdnyi felparcellázott magyar nagybirtok ment szlovák és román paraszti kézbe, 700 darab 50 hold alatti birtok (együtt 157 ezer kat. hold) került nemzetiségek kezébe. „Gazdasági szempontból tehát nem állapítható meg a parasztság nemzetiségi elnyomása, kiszorítása, földtől való megfosztása" írja Katus László is a tízkötetes megfelelő fejezetében.

Az egyének sorsa

Ha áttérünk arra az értelmezésre, mely nem nemzetiségi kollektivumok hanem adott nemzetiségű egyének sorsával érvel a relativizálást tovább mélyíthetjük. Itt van először is a tényleg tömeges alfabetizáció, melynek révén románok, szerbek, szlovákok, rutének százezrei egyetlen nemzedéken belül analfabétából írni olvasni tudóvá váltak, melynek jelentőségét egyszerűen nem lehet eltúlozni. S nemcsak azokon a területeken történik ez, ahol nagyon fejletlen állapotból indulnak, s nemcsak ott ahol az iskolázottságból jó eséllyel következik valamiféle elmagyarodás. Nyugat Szlovákia három olyan megyéjét nézve ahol elsöprő többségben szlovákok laknak - Árvában az analfabetizmus egyetlen nemzedéken belül 20-ról 10%- ra, a nőknél 40-ről 11-re, Liptóban 14-ről 7%-ra, a hölgyeknél 25-ről 7-re, Trencsénben 28-ról 16-ra, a nőknél 60-

ról 20-ra csökken!!! A szlovák társadalom egykor meghatározó analfabéta tömbje az állami iskolaépítések révén kicsiny csoporttá zsugorodott.

A nemzetiségi identitásukat anyanyelvüket megőrzött egyének is, olyan területen is, ahol a magyar asszimiláció fel sem merülhetett, megtanultak írni olvasni s nyílt meg ezzel számukra egy sokkal nagyobb munkaerőpiac, s a politikai joggyakorlás egy része is.

A nemzetiségüket feladó egyének

S ott vannak még utoljára azok az egyének, akik egyszerűen feladják nemzetiségi identitásukat, anyanyelvüket, Karády Viktor kifejezését kölcsönözve egy sajátos asszimilációs szerződés jegyében. Nemcsak a jiddis nemzetiségi identitás és a vallásos zsidó ortodoxia feladása természetes asszimiláció és integráció – melyre Karády eredeti kifejezése utal - hanem a szlovák nemzetiségi-nyelvi identitás és a hozzá kapcsolódó ultramontanizmus részleges feladása is, a román és szerb nemzetiségi identitás feladása és egy ortodox kereszténységtől független életpálya kialakítása is. A számok nem csökkentik ezeknek az identitásválságoknak érzelmi súlyát de azt azért jelzik, hogy sok ezer ember – sok ezer család mégiscsak ezt az utat *választja*. Ezek a tanulók és ezek az iskolázott emberek az iskolastatisztikai kérdőíven, és a népszámlálási anyanyelvi kérdésre már magyarnak mondják magukat, de ott vannak a statisztikailag is mérhető árulkodó jelek nemzetiségi hátterükről: nemzetiségi nyelvek tudása – mégpedig nemcsak a nemzetiségi területeken, ahol a nemzetiségi nyelvtudás a magyar hátterüket is jellemezheti, hanem ott is ahova beáramlanak: a budapesti lakosok többsége beszél legalább két hazai nyelvet, melyre más magyarázat nem nagyon akad, minthogy nemzeti identitást már váltottak, de kibocsájtó közegük nyelvét még nem felejtették el.

Szinte minden értelmiségi és némi tanultságot feltételező ipari és kereskedelmi foglalkozásban, a négy és nyolc középiskolát végzettek között regionálisan is lényegesen magasabb a görögkatolikusok és görögkeletiek száma, mint a szerbeké, románoké, ukránoké. Minthogy a legtöbb helyen görög rítusú egyházi személyzet és hivő közösség homogénen nemzetiségi, az anyanyelvváltás ezen görögkeletiek és görögkatolikusok esetében egyben némi szekularizációt is jelent.

A leghatalmasabb forrás a névanyag - Karády Viktor középiskolai névbázisa a szlovák hátterű személyek minden statisztikai jelzésnél magasabb adatát mutatják ki, Cornel Sigmirean – sajnos csak egy román nyelvű könyvében hozzáférhető - számításai a román középiskolai diákság többségét nem a görögkatolikus és görögkeleti gimnáziumokból eredeztetik, hanem állami és más magyar nyelvű középiskolákból – ahol pedig kevésbé szokás románnak vallani magukat. Ő a dualizmus korában 7778 román személyt nevez néven, aki a hazai felsőoktatásba járt.

Nemcsak az iskolázott elit számít természetesen, hiszen a paraszti lét átlagához képest a kereskedővé és iparossá válás is emelkedést jelent. Feldolgozás alatt van a 380 ezer nevet tartalmazó iparos és kereskedő névjegyzék – az már most biztosnak tűnik, hogy az iparforgalmi szféra önállóinak kétharmad része nem magyar (főképp német és szlovák) hátterű-névjellegű. A statisztikai adat, hogy a városi lakosság magyar többségű, semmiképpen nem zárja ki, hogy a városi lakosság szüleinek még kisebbsége volt magyar.

Elemzés alá célszerű venni egyszer az újságokat, folyóiratokat is. Meg kellene nézni, ha lehet előfizetői listák, ha nem lehet akkor az újságírói kör szisztematikus elemzésével, hogy a magyar illetve nemzetiségi nyelvű újságoknak a hangja és álláspontja hogyan függ össze a nemzetiségi hátterű (értsd: ilyen nevű, ilyen

A másik alapvető hangsúlykülönbség kettőnk között, hogy a Horthy korszak nemzeti tematikájának megítélésében kulcsfontosságúnak látom az antiszemitizmust – melyet Szabó Ildikó ugyan tárgyal, de nem ad neki központi szerepet. Az antiszemitizmus ugyanis nemcsak a befogadó-kirekesztő nemzeti identitásfajták és beszédmódok szétválasztásának legfontosabb kritériuma, de a modernitás és a nemzet összekapcsolásának vagy szétválasztásának kérdése is, sőt közvetve – minthogy az eredeti nyelvi alapú kultúrnemzeti koncepcióval szemben egy olyan sajátos kultúrnemzet fogalom teremtődik, mely a nemzetet egyrészt a keresztény

---

kapcsolatokkal rendelkező, ilyen iskolába járt, ilyen vallású, ilyen nyelvű cikkeket és könyveket is író) olvasótábor ill. írótábor megtartásával és elvesztésével.

Meg kellene nézni, hogy a középiskolát választó szlovák, román, szerb, német nevű családok – ahol és amennyiben van választék milyen arányban választanak magyar nyelvű középiskolát. (A románokról emlitettük, hogy többségükben magyar iskolákba jártak, meg kellene nézni ezt a szerbeknél. A német névjellegűek óriási többsége magyar iskolákba járt – s e többség akkor is megmarad, ha leszámítjuk a családilag a 70-es 80-as években még jórészt szintén német anyanyelvű zsidókat. Külön vizsgálatot igényel, hogy a szlovák középiskolák bezárása előtt hányan jártak beléjük és hányan a magyar iskolákba, illetve, hogy a szlovák középiskolák bezárása után hányan vették igénybe az ösztöndíjakkal is támogatott csehországi tanulási lehetőséget s hányan jártak inkább magyar középiskolába. Meg kellene vizsgálnunk, s ez nem lehetetlen, hiszen semmi okunk feltételezni, hogy az ilyen törekvésekről a helyi sajtó ne adott volna hírt, hogy milyen kezdeményezések voltak szlovák nyelvű iskolák alapítására – s ezek mennyiben buktak meg a tanügyigazgatás ellenállásán, s mennyiben a potenciális közönség asszimilációs/integrációs elkötelezettségén. Azt is meg kellene vizsgálnunk, hogy az iskolázott elit karrierpályáján mekkora szerepet játszott, hogy középiskola vagy egyetem után anyanyelvtársai közé akart visszatérni, anyanyelve használatára alkalmas munkahelyet keresett, anyanyelvének megfelelő feleséget választott és anyanyelvének megfelelő módon irányította gyermekei iskola és pályaválasztását - vagy más motívumok bizonyultak számára döntőnek: gyorsabb karrier, Budapest és a nagyvárosok kulturális vonzereje, közművesítettség, szakmai tudásuk differenciáltabb alkalmazhatósága, több pénz stb stb

Ezek a vizsgálatok ugyanis már nem csak „objektív számokat" mutatnak majd, melyek érzéketlenek az identitás sérelmére, hanem emberek ezreinek döntését teszik láthatóvá. Nézzük meg konkrétan mit akartak, s hogyan cselekedtek szerbek, románok, szlovákok, németek – s csak azt követően döntsünk arról, hogy a helyzetük javulását mutató objektív számok mennyiben tükrözik a szubjektív helyzetet is, keressünk konkrét szereplőket a struktúrák mögött.

Hogyan lehetséges, hogy a hozzánk módszereikben, értékvilágában legközelebb álló polgári radikális társadalomtudósok olyan súlyosnak látták az 1918 előtti Magyarország nemzetiségeinek helyzetét, miközben a fenti vizsgálódás – objektív és szubjektív adatokat vizsgálva sok tekintetben más következtetésre jut? Arról van-e szó, hogy a kortársak - a konföderációs álommal – még megmenthetőnek látták azt az országot, melynek a késői utód már csak az előnyeit tudja konstatálni, s ismeri ugyan a helyén létrejött rémtörténetet, de – mint e sorok írója - semmiféle olyan forgatókönyvet nem lát, amivel megmenekülhetett volna? Vagy arról van szó, hogy e radikálisok a kormányzattal való társadalompolitikai ellentéteiket *vetítették ki* a nemzetiségiek és a kormányzat konfliktusra? Vagy akkor még tényleg úgy látszott, hogy *van kormányképes és önkormányzatképes* román, szerb, szlovák liberalizmus vagy radikalizmus?

középosztály kultúrájával, másrészt ennek kritikájaként a parasztság kultúrájával azonosítja – a kultúrnemzet/államnemzet dichotómiában való korabeli választást is magában hordozza. Mi több: az antiszemitizmus jelenti az egyik kulcsot a kereszténység és nemzet fogalmának összekapcsolásához is. Itt ismét egy hosszabb érvelés következne…[2]

---

2 Sokan úgy vélik, hogy a harmincmillió magyarról vizionáló századfordulós közhangulat, illetve Apponyi Albert nevezetes törvénye után nemigen lehet azt állítani, hogy a nacionalista ideológia minőségileg új szerepet kapott volna 1919 után.

A dualizmus kori hazafias nevelés két belső ellentmondással rendelkezett: először is számolni kellett a kultúrnemzet–államnemzet ellentmondásával. A magyar államnemzet koncepció szerint a magyar nemzetnek bármely nemzetiségű polgár egyenjogú tagja — éppen ezért a nemzethűség minden polgárától egyformán elváratik —, másfelől viszont a magyar kultúrnemzeti koncepció szerint a magyar állam alapvető oktatáspolitikai célja a magyar nyelv elsajátíttatása, illetve a magyar nyelv és irodalom, a magyar nemzeti történelem szimbólumrendszerének közvetítése. Másfelől számolni kellett azzal a rendkívül súlyos ellentmondással, hogy az iskolán kívüli nemzeti történelmi tudat legerősebben motiváló toposzai — Rákóczi és a kurucok, Kossuth és a negyvennyolcas honvédek — csak a legnagyobb nehézségek árán voltak integrálhatók egy olyan államhoz kötődő államnemzeti tudatba, amelynek egyik legfontosabb eleme az Ausztriához és a közös uralkodóhoz fűződő alkotmányos kötelék.

Nyilvánvaló volt, hogy egy ilyen ellentmondásrendszerrel küzdő nemzeti tudatformálás — Apponyi és Zichy minisztersége alatt tapasztalható, a politikai katolicizmust megelőlegező intézkedések ellenére — sem társadalompolitikai jelszavakat, sem konfesszionális preferenciákat nem vállalhatott fel. A hazafias nevelés, a kultúrnemzeti értelemben vett magyar nemzetiséghez tartozás vonzerejét éppen azzal kívánták növelni, hogy a magyar nyelvi kultúra elfogadásán kívül nem adtak normákat. Ez a hazafias nevelés azt képviseli, hogy nem rosszabb magyar a liberális, mint a konzervatív, az izraelita, mint a katolikus, a városi, mint a vidéki, a frissen asszimilálódott, mint az ősi család sarja. (A szavak – és a szabad emberi döntések - erejében hívő kor ugyanakkor sikernek tartotta a magyar anyanyelvűség deklaráltatását, a névváltoztatást az iskolásokkal, illetve iskolázottakkal.) Másfelől az államnemzeti értelemben vett hazafias nevelés a magyar politikai nemzethez való hűséget a Magyarországon uralkodó törvényes rend, az alkotmányosság, a magyar állam egysége elfogadásában és támogatásában definiálta.

A különféle felekezetű hitoktatások általában nem támogatták ezt a hazafias nevelést. A görögkeleti hitoktatás — már anyanyelvűsége révén is — a kultúrnemzeti értelemben vett hazafias nevelés célrendszerét mindenképpen sértette. A magyarosítás elkötelezettjei azt tapasztalták, hogy a vegyes nemzetiségű területeken működő magyar tannyelvű állami iskolákba éppen a hitoktatás révén csempésződik vissza a szerb, horvát, román, rutén nyelv — a hitoktatásnak garantált jogok akadályozták a nyelvi asszimiláció programját. Másfelől a nagy arányban a katolikus hitoktatókra és az alsópapságra támaszkodó harcos klerikalizmus már az 1890-es évektől kezdve szembeszállt az állampolgári nevelés előbb jelzett („egyformán jó magyar”) üzenetével, és a „jó magyar” mivoltot mindinkább az antiliberalizmusban és antiradikalizmusban, a nagyvárosi szekularizált életmóddal, a zsidó asszimilációval való szembenállásban jelölte meg. Nemcsak a görögkeleti, de a katolikus hitoktatás is számos olyan tételt hirdetett, amely effektíve szemben állt az állam törvényes rendjével, például a házassági ügyekben vagy a bevett felekezetek — köztük az izraelita — teljes egyenjogúsága és viszonossága kérdésében, így a hitoktatás az államnemzeti értelemben vett hazafias nevelés alátámasztására sem vállalkozhatott. A magyar nemzetfogalomban ugyanakkor

már benne rejlettek azok a tartalékok, amelyek alapján a későbbiekben a nemzetfogalmat antiliberális és valláserkölcsi tartalommal lehetett feltölteni. A liberalizmusnak olyan komoly ellenfelei voltak a katolikus és görög-keleti egyház soraiban, hogy senkinek nem állott érdekében, hogy „a nemzeti összetartás fokozása", „erős nemzeti állam" *vagy* „állampolgári jogegyenlőség", „állampolgári szabadság" alternatívát felvesse.

Amikor az értelmiségi munkamegosztás Trianon következtében felborult, az egykori közhivatalnoki csoport arra kényszerült, hogy maga fogalmazza meg társadalmi koncepcióját, egy olyan koncepciót, amely az állam (azaz ők maguk) segítségével a keresztény középosztályt (azaz őket) a másik (jelentős részben zsidó) értelmiségi-polgári csoport rovására pozíciókhoz juttatja. Mivel a köztisztviselői rétegnek nem volt versenyképes társadalmi ideológiája (hiszen a reformkonzervativizmus a nagy tömegekben sohasem interiorizálódott), egyetlen megoldás maradt számukra: az államnemzeti ideológiához közvetlenül hozzárendelték antiliberális, antiszocialista társadalompolitikai érdekeiket. Éppen ezért „a nemzeti érdek", a „nemzeti tudat" érvrendszere az 1919 utáni speciális magyar viszonyok között nem „a szembenálló társadalompolitikai érdekek közötti közös minimum" ideológiája volt, mint a nyugati országokban, hanem meghatározott társadalompolitikai célok ideológiája más — liberális, radikális, szocialista — társadalompolitikai célokkal folytatott harchoz. A hazafias nevelés antiliberális átalakulására tehát megértek a feltételek.

A valláserkölcsi nevelés hívei viszont a forradalmak idején újabb érvanyagot gyűjtöttek antiliberális és antiradikális attitűdjükhöz, hiszen már az 1918-as forradalom csapást mért az egyházi birtokrendszerre, a vallás és közoktatásügyi igazgatás összefonódottságára. Már a demokratikus kormány megtiltotta, hogy a hitoktatók, illetve az egyházi iskolák tanárai és igazgatói templomjárásra vagy egyházi rendezvényeken való részvételre kötelezzék tanulóikat. Már ekkor harc alakult ki a fakultatív hitoktatás elképzelése körül. A keresztény magyar középosztály köztudata az ateista propagandát társadalompolitikai céllá tevő Magyar Tanácsköztársaság létrejöttéért is a liberalizmust és a radikalizmust tette felelőssé. A hitoktatás tehát antiliberálisabb lett, mint valaha. A „közös ellenség" — liberalizmus, radikalizmus, szocializmus, „bolsevizmus" — felismerésének ténye talán önmagában is elegendő lett volna a valláserkölcsi és a hazafias nevelés érdekköreinek egymásra találásához.

Ezt az egymásra találást Trianon még meg is erősítette: eltűnt az egyházak és az állam ellentététnek addig legfontosabb tárgya, az, hogy az egyházak a szerb és a román szeparációs törekvéseket, a szlovák kultúrnemzeti ambíciókat támogatták. Az ellenforradalom pedig a koalíciós kormányzat értelmiségpolitikai és oktatáspolitikai pozícióit (Haller, Vass miniszterségével) tartósan keresztényszocialista politikusok kezére juttatta. Így a VKM apparátusának — mint az oktatás nemzeti egységének felelősének — természetes tartózkodása a felekezetiességtől „felső" — azaz politikai — támogatás nélkül maradt. Ez is a két nevelési cél összefonódásának kedvezett. A Trianonban elcsatolt területekről elüldözött/elvándorolt köztisztviselők állás- és pozícióhiánya, illetve az államháztartás helyzetéből következő közalkalmazotti leépítések egyaránt azt követelték, hogy a politika ne egyszerűen a tisztviselők és a tanárok Tanácsköztársaságban játszott szerepét vizsgálja, hanem komplexebb ideológiai szelekciónak vesse alá őket: vizsgálja azt, hogy már 1918 előtt eleget tettek-e egy igazából csak később megjelent elvárásnak, a keresztény szellemű nevelésnek. Ugyanezen körök állásigénye megnyitotta az antiszemitizmus zsilipjét, amit politikai katolicizmussal, a hitoktatók antijudaizmusával és antiszemitizmusával is meg lehetett támogatni. 1918 előtt a nemzetiségiekkel szemben csak az asszimilálódó zsidósággal

együtt volt esély a magyar többség megteremtésére — ez az ok Trianon után elenyészett. (A kisebbségi magyar társadalomban nem enyészett el: így például az Erdélyi Magyar Párt mindvégig a zsidók magyar nemzethez tartozását vallotta.) A közös ellenség megjelenése és az elválasztó okok megszűnése együttesen hozták létre a „keresztény-nemzeti" ideológiát. E konzervatív eszményeket sugalló hazafias nevelés a húszas években összefonódott a valláserkölcsi neveléssel, színezte utóbbi tartalmát — de az életrend és a világnézeti nevelés szabályozását gyakorlatilag mégiscsak átengedte a valláserkölcsi nevelésnek. A hazafias nevelés a húszas években beilleszkedett a tantárgyakkal, tantervvel operáló hagyományos oktatáspolitika logikájába: nem véletlen, hogy a differenciált középiskola egységességét nemzeti tantárgyakon keresztül kívánták garantálni. A nemzetfogalom konzervatív kormány számára kívánatos alakítását pedig szakmapolitikai eszközök közbeiktatásával — például a Magyar Történelmi Társulat nemzeti tudat szempontjából fontos kiadványsorozatainak támogatásával, a Magyar Szemle című folyóirat középiskolák számára történő tömeges megrendelésével, a tanárképzés ideológiai tárgyakkal való feltöltésével — oldották meg.

A húszas években tehát az oktatáspolitikán, az iskolai életen belül nem jöttek létre olyan önálló „felelősségi körök", ahol a nacionalizmus önmagában legitimáló erő lett volna. A társadalom önmagukat így legitimáló köreit (akiknek nem volt más közük az iskolához, minthogy a nemzeti propaganda médiumát látták benne) pedig az oktatási kormányzat többé-kevésbé képes volt távol tartani az iskolától. (Jellemző, hogy a numerus clausus szempontjából szükséges igazolást, miszerint a felvételre pályázó polgár nemzethűségi és erkölcsi tekintetben megbízható, nem valamiféle elkülönült politikai szervezet, például az egyetemi diákszövetség vagy a Társadalmi Egyesületek Szövetsége helyi szervezete, hanem maga az államigazgatás, azaz a helyi rendőrség adja ki. Ennyiben a szélsőjobb egyik legfontosabb célja, az ellenforradalom idején kivívott „civil" (mozgalmár, különítményes stb.) „hatáskörök" átmentése egy konszolidált világba — nyilvánvalóan kudarcot vallott).

A hómani nemzetnevelés koncepciója a harmincas években viszont már új tárgyakat (például átalakított osztályfőnöki óra), és új direkt eszközöket (pl. az 1934-s törvénnyel lehetővé tett, de végrehajtási utasítással végül be nem fejezett érettségibe beépítendő tanügyigazgatási politikai minősítés) használt a nemzetnevelés érvényesítésére. E politika egyik legfontosabb sajátossága, hogy a hazafiasság meglévő mértékét – egy nacionalista rendszer fennállásának 18. esztendejében – még mindig kevesellte. Kemenes Illés tankerületi főigazgató sajnálattal állapította meg, hogy „… tanuló ifjúságunk hazafias lelkesedése lohadóban van. Unottan vesz részt az ünnepélyeken, lelkesedni egyáltalában nem tud. Általában az alsóbb osztályos tanulók magatartása nem ad gondot. Ezzel szemben a felsőbb osztályos tanulóknak lelki sivársága annál megdöbbentőbb képet nyújt." Ennek okait Kemenes részben a nyomorúságban látta, részben a „nemzetietlen, kozmopolita sajtóban", a „mozik léhaságában", melyből világosan kitűnik: a nemzetietlenség-vallástalanság vádja nem más, mint a nem ellenőrzött piaci kultúra és az államhivatalnoki-államegyházi típusú ideológiaformáló tényezők konkurenciájának, konfliktusának burka. „Nem fojthatom el azon aggodalmamat sem — hogy a rosszul fizetett tanító tanárnemzedék, különösen annak fiatalabbja, amely fiatalsága miatt is hajlik az új eszmék meggondolatlan befogadására, elkeseredés szülte elszólásában, végigszánt a végeredményben eszményi lelkű fiatalság belső világán. Éppen ezért veszedelmesnek tartom azt, hogy teljesen fiatal tanítók és tanárok munkájára bízzuk a különösen veszedelmes fővárosi ifjúságot" – érvel Kemenes.

Egy további generációs fordulat, a nemzedékváltás sajátos tünetével van dolgunk a tanárok körében. A jobboldali radikalizmusra, a totalitarizmusra nyitott nemzedék, amely – az 1930-as években - eltávolította a dualizmus-kori gárdát, már aggodalommal nézett a következő generációra. Azokra, akik nem a fronton szerezték politikai élményeiket, akik nem a jobboldali diákmozgalmakban szocializálódtak. A huszonévesekre, akik már az adott világot tekintették egy konszolidált, s számukra reménytelenül túlhierarchizált világnak. A fiatalokra, akiknek a gömbösi fordulat már semmit nem ígérhetett, fokozottan hatottak a rendszer totalitáriusabb formáját (a gömbösi rendszert) is jobboldalról kritizáló eszmék. E tanárok, s főleg tanítók lesznek Milotay, Imrédy, Rajniss követői.

A tantervi és tanügyigazgatási célkitűzések értelmében a tanulóknak a tantárgyaktól függetlenül — azaz nem szakmai, hanem világnézeti bázison — ismerniük kellett a nemzet történelmét, az „állam", a „haza" és a „nemzet" fogalmát, a nemzet egységes célkitűzéseit, „nemzetünk nemzetközi helyzetét" és „céltudatos teendőinket". A tanároknak iskolai és iskolán kívüli életükkel állandóan példát kellett mutatniuk a hazafias magatartásra. A hazafiasság felfogása nemcsak a dualizmus liberális nemzetfogalmához képest alakult át, hanem az 1930-as évek fordulóján is van egy belső fordulat.

A húszas években a „nemzeti alapra való helyezkedés" a politikai-társadalmi legitimitás feltétele, s mint ilyen, ez a tanítói, tanári pályán való működés kritériuma is volt. A nemzeti alapon álló erők egy része kormányon volt, más része kormányközeli félellenzéki pozícióban, s küzdelmet folytattak azért, hogy ki legyen az úr a politikában, a társadalomban, az iskolában. Ez persze azt is jelentette, hogy aki ebbe a küzdelembe egyáltalán be akart szállni, az automatikusan használta a nacionalista frazeológiát. Így – bizonyos értelemben – a húszas évek végére a „nemzeti" szó inflálódott, elveszítette megkülönböztető jegyét, és így jelentős részét jelentéstartalmának is. Az ideológus csoportok ezzel látszólag célt értek, valójában azonban nem, hiszen a nemzeti ideológiának egyszerre célja az, hogy mindent áthasson, és hogy mindig találjon nem eléggé nemzeti erőket, hogy meghatározott hatalmi erőkifejtések ideológiájaként megmaradhasson. E második funkciónak csak úgy lehetett megfelelni, hogy elkezdték a nemzetfogalom további – immár nem csupán a liberalizmust, radikalizmust, szocializmust, de a hagyományos alkotmányvédő konzervativizmust is kizáró – szűkítését, bizonyos csoportoknak lehetetlenné téve, hogy önmagukat az egységes nemzeti világnézet hívei közé sorolják. Ugyanakkor, mivel a kor éppen nem a „szűkülés", hanem a „szélesedés" kora, a „tömegek kora", meg kellett keresni az elvesző tömegbázis radikális, tömeges kompenzációját. Azaz a magyar nemzetfogalomból ki kellett rekeszteni a liberalizmust, sőt, részben – a szintén liberalizmusnak elkeresztelt – konzervativizmust, a pozitivista színvonalvédelmet is, és be kellett engedni a populizmust és a népiséget. Alapvetően ez a magyarázata az uralkodó körök részéről a népiséggel kötött történelmi kompromisszumnak. Az ilyen módon létrejövő nemzet gondolata azután már úgy lehetett kirekesztő, hogy nem került szembe a „huszadik század, a tömegek kora" szellemiségével. E koalíció, melyben az osztó fél mindvégig a politikai hatalom maradt, már deklarálhatta: ő a nemzeti érdek egyedüli hordozója, aki nem ért egyet a kormánnyal, az egyben a nemzettel nem ért egyet, aki nem adja fel egyéni vagy csoportcéljait a kormányzati politika kedvéért, az úgy tekintendő, mint aki egyéni érdekeit az ország, a nemzet érdeke fölé helyezte. A húszas évek ideológiája bevallottan többféle „nemzeti" ideológia koalíciója. Hóman a tankerületi főigazgatóknak viszont az összeolvadást és nem a koalíciót hirdette: „Ami

kis véleményeltérés közöttünk van, azt a nemzeti cél érdekében el kell tüntetni. Felfogásom központi eszméje az öncélú nemzet."

Mindezek az irracionális hangzású fogalmak igen racionális, elemezhető értékprioritásokat takartak. A magyar és nemzetközi szélsőjobboldali ideológusok a 19. századi individualizmus és pozitivista tudományosság által jól felépített fogalmakkal kötötték össze a nemzet fogalmát. A „nemzetszemélyiség" (Kjellén, svéd jobboldali politikusfilozófus kifejezése) , a „nemzetegyéniség" (Milotay István magyar újságíró kifejezése) egy szóba írott fogalmai feltételezik, hogy a nemzetet egyetlen individuumnak kell tekinteni. Ebből viszont az oktatáspolitika számára természetes következtetésként adódott, hogy van nemzetnevelés is – hiszen ahogy az egyént, úgy a nemzetet is lehet nevelni. És ahogyan az egyén belső ellentmondásai és vívódásai akadályozzák a hatékony cselekvést, úgy a nemzet „belső egyenetlensége" is akadályozza azt. Mi több, ahogyan a fejlett egyénnek van világnézete, úgy a nemzetnek is van, s ez a „tagolatlan nemzeti világnézet" fogalmában jelenik meg.

A szélsőséges nacionalizmus gondolatkincsének objektíve a legjobb közeg az ideologikus oktatási rendszer, ezen belül pedig a tanügyigazgatás. Mindaz a didaktikai-metodikai-gyermeklélektani tudás, ami az elmúlt évszázadok során az egyének nevelése során az oktatásban felhalmozódott, hirtelen transzformálódik s legitimációt ad arra, hogy a teljes népesség felett gyakoroljanak „nevelői" kontrollt. Elfogadott gyakorlat ugyanakkor, hogy minél nagyobb létszámú és minél magasabb korú a megnevelendő közösség, annál magasabb szintre kerül a szakmai kompetencia, annál fontosabb és elismertebb lesz az oktatási rendszeren belül a tanügyigazgatás. Amíg ugyanis pusztán a tantárgy megtanítandó és a gyermek a megnevelendő, addig a tantárgynak megfelelő szaktudományág egyetemes értékei és normái jelentik a szaktanári legitimáció forrását. A nevelési tapasztalat, a pedagógiai szaktudomány a tanárság mint szakma legitimációjának forrása. Amikor azonban a nemzetismeret válik megtanítandóvá és a nemzet nevelése válik céllá, akkor a szakmai legitimáció összecsúszik a tanügyigazgatás politikai legitimációjával. Hiszen — nem lévén nemzetszakos tanárok, de 19. századi tudományrendszertani értelemben nincsen magyarságtudomány sem — a kormányzat, illetve a tanügyigazgatás tekinthető „szakmailag" kompetensnek az oktatás „nemzetismereti gerincére" vonatkozó kérdésekben. S hasonlóképpen, senkinek nem lévén tapasztalata, didaktikai képzettsége arról, hogy hogyan kell „nevelni egy nemzetet", ennek kompetenciája is azok kezébe kerül, akik „közelebbről" látják a dolgokat, közelebb vannak a „nemzet sorsát intéző tényezőkhöz." Még tovább menve a fogalmak elemzésében: a nemzet, mint cél megjelenése (az öncélú nemzeti nevelés azt jelenti, hogy a tevékenység célja maga a nemzet) óriási lehetőséget kínált fel az uralkodó eszmék irányítóinak: a nemzet szót két értelemben használják, úgy mint meglévő dolgot, melyre mint hatalmuk forrására lehet rámutatni, illetve mint elérendő, létrehozandó, felépítendő, megszilárdítandó valamit, amelyre mint tevékenységük céljára lehet rámutatni. A kettős jelentésből következik, hogy egyfelől joguk van minden rendelkezésre álló emberi és tárgyi erőforrás igénybevételére céljaikhoz, s csak nekik van joguk a létező nemzetből a kívánatos nemzet felé vezető utakat megjelölni. Ennek érdekében akár saját eredeti legitimációs bázisukat is átformálják, a leendő nemzet nevében a meglévő nemzetből bárkit kirekesztenek. Azaz a nacionalista ideológia egyszerre állapotideológiaként és programideológiaként szolgált.

A hazafias nevelés ilyetén irányú átalakulása már nem egyszerűen a valláserkölcsi neveléssel egy irányban ható, azzal összefonódó nevelés volt, hanem bizonyos mértékig az irányítás átvételét jelentette: „a nemzeti világnézet", „nemzeti erkölcs", „magyar jellem" kifejezések utalnak erre – a „magyar" és a „nemzeti" jelző az

esetek bizonyos százalékában a „keresztény” jelző helyére került. Más esetekben a két jelző mintegy közösen jelez valamit, és ezzel a két jelző egymást úgy támasztotta alá, hogy mindkettőt pontosította és szűkítette.

Ezidáig egy olyan ideológia „működését” körvonalaztuk, mely értelemszerűen újonnan született – s kizárólag a történelmi ország széthullása utáni, forradalmak utáni élethelyzetből meríthette támogatói körét. Rá kell azonban mutatnunk arra, hogy e modern jobboldali ideológiaelemek nem önmagukban felelősek azért, hogy a magyar nacionalizmus a magyar zsidók kirekesztésének ideológiájává válhatott – széles felelősséget kell vállalniuk ezért a tradicionalista kereszténység képviselőinek is illetve a konszolidáció VKM környéki ideológusainak is.

A magyar keresztény egyházak antiszemita tradícióit három forrásból eredeztethetjük. Az egyik forrás a 19. század új érdekviszonyaiból ered. Ismert, hogy a dualizmus kora a nagy történelmi felekezetek iskolai versengése szempontjából leginkább a zsidó-nem zsidó különbségek egyre fokozódó ütemű növekedését jelentette. Ezt azonban a felekezetek, mint iskolafenntartók, és mint intézmények nem élhették meg az izraelita „egyház” előretörése gyanánt, hiszen nem járt az izraelita fenntartású intézmények növekedésével. Sőt, egyre fokozódó mértékben az izraelita vallású egyének állami és egyházi iskolákban való megjelenésével járt együtt. De statisztikailag vizsgálva kétségtelen, hogy az iskolázott, értelmiségi, hatalommal bíró emberek soraiban arányaiban egyre nagyobb arányban vannak zsidók, akikre értelemszerűen sokkal kisebb a hatásgyakorlási lehetőség, mint a katolikusokra és protestánsokra…

A keresztény egyházak (ha beszélhetünk egyáltalán ilyen aggregátumról) számára az iskolázott zsidók arányának növekedése ugyanakkor sokkal inkább a szekuláris (saját hívőikre is szekularizálóan ható) konkurencia növekedését jelentette, mint konfesszionális konkurenciát. A zsidóság iskolázottságának növekedése éppen azért veszedelmes a keresztény egyházak vezérkara szemében, mert „csökkenti a zsidó mivoltot”, azaz nem zsidók számára is követhető modern életmódminták követését valószínűsíti, a keresztény társadalommal való társadalmi keveredést, vegyesházasságot valószínűsíti. Ilyen értelemben a keresztény egyházi vezetések elemi érdeke volt, hogy a „zsidókat zsidóbbá tegye” – így csökkenhetett annak valószínűsége, hogy „a keresztények kevésbé lesznek keresztények” azaz kevésbé rendelik alá párválasztási, iskolázási, művelődési stb. stratégiájukat egyházuk tanácsainak.

Harmadrészt – vagy tán elsősorban – mélyebb, „zsigeribb” magyarázata is van az egyházak viselkedésének. Többen elemezték a kereszt(y)én(y) teológiai antijudaizmus és a politikai antiszemitizmus összefonódását. Ez kimutatható az egyházi kiadású hittankönyvek, illetve más tankönyvek jó részében is. A politikai katolicizmus, illetve Ravasz fellépésétől és különösen Baltazár püspök halála után a „politikai protestantizmus” jelenléte az oktatási szférában a húszas évek folyamán inkább a kormányzat jobbszárnyának, mint a dualizmus kori értékekhez ragaszkodóknak volt előnyös. A katolikus folyóirat-irodalom markánsabb — és korszerűtlenebb — jobboldaliságot képviselt, mint például a Magyar Szemle. A történelmi kereszt(y)én(y) egyházak felső vezetésének zsidóellenessége még azt is tolerálhatóvá tette számukra, hogy törvényesen elismert felekezethez tartozók jogkorlátozásáról — először a magyar történelemben — ne törvény, hanem rendelet döntsön. (Az 1920-as egyetemi numerus clausus törvény nem módosította sem az Eötvös-korabeli, sem a Csáky-féle egyházpolitikai törvényeket: „a népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozók arányszámának” betartásáról szólt. Miniszteri rendelet szögezte le, hogy az izraelita felekezethez tartozók egyazon népfaj és nemzetiség tagjaiként tekintendők. Az a szigorú magyar törvényes elv, hogy a nemzetiség és a felekezetiség két különböző kategória, a

magyar történelmi egyházak ellenzése nélkül miniszteri rendelettel módosíttatott! Hasonló szimptóma, hogy a történelmi egyházak nem emeltek kifogást az ellen, hogy a „keresztény” jelző a negyvenes évek magyar sajtójában és köznyelvében ne a vallásos elkötelezettséget, hanem a „nemzsidó” mivoltot jelölje.)

A magyar történettudomány a keresztény egyházak zsidókérdésben elfoglalt – s például az első zsidótörvény vitájában és megszavazásában megjelenő – álláspontját bőségesen elemezte már. Az oktatáspolitika kérdésköréhez csak az tartozik, hogy a Szent István Társulat által publikált történelem tankönyvek a negyvenes években a magyar jobboldali propagandához és állami tankönyvekhez hasonló módon nyilatkoztak a zsidóságról. Ennek feldolgozása és reflektálása az egyházakban szerény mértékű volt 1945 után, s minthogy a koalíció 1945. január elején az egyház hatáskörébe utalta az egyházi személyek igazolását, az egyház megtisztítása és megtisztulása elmaradt.)

A kormányzati felelősségre áttérve, a húszas évek eleji kormányzati nacionalizmus, illetve a késői harmincas évekbeli kormányzati nacionalizmus aktív és funkcionális antiszemitizmusa közismert. A bethleni konszolidáció a kormányzati antiszemitizmust ugyan visszafogta, de – amennyire ezt tudni lehet – a szóbeliségben és bizalmas iratokban maximálisa fenntartotta. Tudjuk, hogy a numerus clausus módosítására is Magyarország eladósodása, nemzetközi tőkétől való függése miatt került sor. Sokan úgy vélik: ez kifejezetten kapóra jött Bethlennek, Klebelsbergnek a szélsőjobboldal elleni törekvéseiben…

Álláspontunk szerint a magyar konszolidáció erőire nem lehet azt mondani, hogy kapva kaptak volna az alkalmon, hogy a jobboldal ellenében nemzetközi okokra hivatkozva felléphetnek a törvény módosításáért.

1925 decemberében a kormánypárt megvitatta a numerus clausus módosításának lehetőségét és a képviselők (ez már az 1922-1926-os parlament, melynek kormánypárti képviselőlistájára Bethlennek, Klebelsbergnek döntő befolyása volt) 80-85%-a az eltörlés ellen foglalt állást – s ez másnap az újságban is megjelent. Klebelsberg, aki ugyan sokat beszélt arról nyilvánosan – sőt Beckernek, német kollégájának is azt írta, – hogy elvi álláspontja a numerus clausus eltörlése lenne, 1926 november 3-án a következőt írta Bethlennek: ”tisztán látom, hogy törvényünk mai szövegezése mellett a hágai Cour permanent elé a siker reményével nem mehetünk. Innét van Lucien Wolffnak és a hazai zsidóságnak bizakodó hangja”. Klebelsberg tehát ebben a legbizalmasabb levélben a Népszövetséget nevezi kényszernek, mely az ő és Bethlen álláspontjának érvényesülését nehezíti és nem fordítva. Az „elvi álláspont” mögötti elvekről pedig jól árulkodik az a megjegyzése, hogy szerinte Wolff népszövetségi kodifikációs munkája során „a felekezeti és faji kisebbségekre vonatkozó clausulákat úgy fogalmazta meg, hogy azok ellentétben álljanak a mi törvényünk 3. paragrafusával”. Klebelsberg jövőre vonatkozó álláspontja és főleg attitűdje igen világosan bukkan elő a következő mondatból: “A törvényt tehát majd revideálnunk kell, de nem azért, hogy a zsidó egyetemi hallgatók ezreit megint nyakára bocsássuk a nemzetnek, hanem azért, hogy bizonyos racionális enyhítéssel az intézmény lényegét megmentsük."

S kész is erre a technika: „Erre nézve meg is vannak eszméim (autonóm felvevőbizottság az egyetemen, az értelmi képességek az egyes tantárgyakra vonatkozó előmenetel mellett a magaviselet és a testnevelés osztályzatának hangsúlyozása stb.” A miniszter tehát – akkor még – elég megbízhatónak látta az egyetemi testületek antiszemitizmusnak a mértékét, a tanügyigazgatás erejét a magaviseleti jegyek lerontására (jellemző módon a szaktárgyi jegyek lerontására nem. Klebelsberg

mindennapi percepcióval érzékelte a tudományosan csak napjainkban feltárt jelenséget zsidók rosszabb testnevelésjegyeiről, vagy éppen abban bízott, hogy a jobboldali testnevelőtanárok még nagyobb keménységgel fognak osztályozni, ha tudják, hogy azon a keresztény és zsidó felvételizők közötti választás fog múlni.

Klebelsberg a kormánypárt szavazói táborát úgy érzékelte, hogy „a választások esélyeit lényegesen rontaná, ha most a numerus clausus módosítása tekintetében egy novellát terjesztenénk be" (mármint a parlamentbe). Végső összegzésében leszögezte: „A zsilip teljes felhúzását katasztrofálisnak tartanám". Bethlen is megtanulta már ekkorra, hogy nyilvánosan nem illik zsidózni. Az a Bethlen, aki miniszterelnökségének második évében még így beszélt: "A kereszténység számára vissza kell szerezni a gazdasági és kulturális életben elveszített pozíciókat". Ez az 1922-es (!) bethleni érvelés tartalmában semmiben nem különbözik az 1938-as zsidótörvény érvelésének tartalmától.

A zsidósághoz és az állampolgári jogegyenlőséghez való viszony tehát alapvetően megváltozott – s ennek kodifikálása megelőzi még a hitleri puccskísérletet is, a kodifikáció logikai folytatása helyet kap a Bethlen-Klebelsberg kormánypárt által kényelmesen uralt parlamenten átnyomott legfontosabb klebelsbergi törvénycsomagban az 1924-esben is, az e politika vezérfigurájának számító Gömbös Gyula még a világgazdasági válság kényszerítő hatásait megelőzően (1928-ban) tér vissza a kormányba, a liberális és zsidó szervezetek nemzetközi nyomása is csak a formális módosításra és nem az eltörlésre elegendő. S közben a kormánypárt illetve a parlament többsége újra és újra megerősíti az egykori törvény legitimitását…

A "numerus clausus" – noha a zsidók egyetemi felvételét korlátozó 1920-as törvény nyilvánvalóan nem oktatáspolitikai célrendszerű, hanem a szélsőjobboldali diákmozgalmak kielégítését és a keresztény középosztály előnyhöz juttatását szolgálja – speciális oktatáspolitikai értelmet is nyer. A modern oktatás társadalmi funkcióját akképpen is megfogalmazhatjuk, hogy a társadalmi egyenlőtlenségeket iskolázottsági egyenlőtlenséggé konvertálja át. Azt állítja – és fogadtatja el a társadalommal – hogy az oktatási versengésben a legkiválóbbak válogatódnak ki, az ő társadalmi vezető szerepük tehát indokolt. Ez persze „álca", azaz konverzió, de nem csak az: az oktatás, mint versenypálya nem alkalmas arra, hogy a legalsó társadalmi csoportokat felsegítse, és a legfelsőket megbuktassa, de arra igenis alkalmas, hogy a felfelé törekvő alsó középrétegek és a pozíciójukat őrző, uralomban lévő csoportok gyermekei összemérjék képességeiket, szorgalmukat, tudásukat és kiválogatódjanak. Az "alsó közép" legkiválóbbjaiból így válhat felső közép, s ha az iskolázottsági pozíciók száma nem bővül kellő mértékben a felső közép leggyengébbjei így sodródhatnak ki elitpozíciójukból.

Az "egész történet" akkor nyer értelmet, akkor és csak akkor tarthat számot a "polgári" jelzőre, ha a rendszer minden részelemére igaz: nem vizsgálja ugyan, ki mekkora erőfeszítéssel, honnan indulva teljesíti a feltételeket (ekképpen tehát "igazságtalan"), de a meghatározott eredményeket produkálók között már semmilyen külső szempont alapján nem tesz különbséget. (Ez azt jelenti, hogy a numerus clausus nem egyszerűen a felsőoktatáspolitika, hanem a közoktatáspolitika történetének is része.)

E tekintetben 1920-ig a magyar iskolarendszer minden tekintetben „polgári" volt. Azaz természetesen könnyebben fértek hozzá a gazdagok, mint szegények, az iskolázottak, mint az iskolázatlanok, a városiak, mint a falusiak. Az iskolában természetesen érvényesült, hogy akik otthonról (iskolázottsági, felekezeti anyanyelvi

Visszatérve a disszertáció struktúrájához, elismerésemet fejezem ki azért, ahogyan Szabó Ildikó a politikai szocializáció szövedékét bemutatja, egyrészt a szocializáció fogalmán, másrészt annak történeti változásán keresztül.

Található ugyanakkor a bevezetőben néhány számomra vitatható és árnyalásra szoruló megállapítás:

„A nyugati demokráciákban az állampolgári és a nemzeti identitás formálása alapvetően a formális szocializáció legfontosabb intézményének, az iskolának a feladata, amely a politikailag szervezett társadalom első modellje. A rendszerváltó közép- és kelet-európai társadalmakban, így Magyarországon is felértékelődött a nemformális szocializáció jelentősége."

Elképzelhetőnek tartom, hogy a politikai szocializációban a média hatása egyenesen arányos a médiafogyasztással, a civil társadalom szocializáló hatása a civil társadalom erősségével, azaz annak gyakoriságával, hogy mennyire tartoznak az emberek klubokhoz, egyházközségekhez, stb., a családi szocializáció hatása pedig egyenesen arányos a családon belüli kötelékek és tekintélyi viszonyok erősségével. Számos olyan nyugati demokrácia van, ahol ezek szerepe sokkal nagyobb, mint mifelénk. A magyar tévécsatornákon is bemutatott amerikai sorozatok politikai szocializációs hatása az USA-ban, például, részben közvetett, részben közvetlen. Colombo, a detektív egy alacsony, gyűrött, bizonyos értelemben csúnya olasz hadnagyocska, míg az ellenfelei, a gyilkosok *mindig* milliomos, vagy felső-középosztálybeli, sikeres angolszász fehérek. A detektív mégis győz, s nemcsak azért, mert okosabb – itt speciel a gyilkosok is csavaros eszűek –, hanem mert az amerikai rendszerben – mondja ez a politikai szocializációs üzenet – nem számít, hogy honnan jöttél, mennyire

---

oknál fogva) hoztak műveltségi tőkét, olvasáskészséget, verbális kultúrát, azok könnyebben, akik nem hoztak, azok nehezebben teljesítették a feltételeket. Érvényesült, hogy az úri családból jötteket még gyengébb teljesítménnyel is keresztülhajtották a rendszeren családtagjaik, viszont a kispolgári és alsóbb családokból jöttek gyerekeit gyengébb tanulmányi eredménynél nem adták gimnáziumba, vagy néhány év után kivették, tanoncnak adták, vagy a családi gazdaságban, boltban helyezték el. Természetesen érvényesült, hogy a középiskolai tanárok szívesebben adtak jó jegyet azoknak, akik az ő felekezeti, nemzetiségi, foglalkozási miliőjükből érkeztek, s kevésbé szívesen azoknak, akik kívülről jöttek.

De: ha valaki elvégezte az iskolát, megszerezte a bizonyítványt, vagy annak bizonyos szintjét, senki és semmilyen módon nem akadályozhatta, hogy felsőbb osztályba léphessen.

1920-ban, amikor a numerus clausus kimondta, hogy az egyetemre kerülésnél az azonos feltételt – tudniillik az érettségit teljesítők között felekezet (később eufemisztikusan foglalkozási és területi hovatartozás) alapján differenciálni lehet: megszüntette a magyar oktatásügy polgári egyenlőséget feltételező jellegét. Természetesen egy ilyen lépést lehetetlen úgy megtenni, hogy csak egy csoportra, jelen esetben az izraeliták esélyeire hasson ki. Minden oktatási rendszer lényege, hogy legalább a rendszeren belül elismerik minősítő kompetenciáját. A numerus clausustól kezdve világossá vált: a magyar oktatási rendszerben többé nem a tudásalapú teljesítményelvvé a megkérdőjelezhetetlen tekintély, hanem bárki, bármikor kijelölheti, hogy az oktatási rendszerben ki haladhat tovább, és ki akadhat el. Az oktatás versenyelvűsége, minősítő kompetenciája mindig igen magas értéknek számított a magyar oktatáspolitikai elit szemében. Nem csekély fajsúlyú lehetett az az antiszemitizmus, melynek kedvéért ezt az alapvető értéküket beáldozták.

tartozol az uralkodó osztályhoz, a törvény és annak képviselője erősebb nálad… És a törvény képviselőjét Colombonak hívják, ahogy azt is, aki felfedezte a kontinenst. A politikai szocializáció még látványosabb, mert konkrétabb politikai intézményekhez kötődik, például a „Becsületbeli ügyek" című sorozatban. A sorozat alapötletét adó filmben egy guantanamoi ezredest „kap el" egy kezdő ügyvéd – azzal a jellegzetes üzenettel, hogy a baloldali értelmiség a harmadik és negyedik hatalmi ág (vagyis a bíróságok és a nyilvánosság) segítségével képes kontrollálni a nacionalista frazeológiával önmagát törvényen kívülinek látó katonai-politikai elitet. Az ebből készült sorozat viszont erősen republikánus, arról szól, hogy a hadsereg önmaga ellenőrzését, saját belső, ősi szellemének megfelelően tökéletesen ellátja, s a főszereplő mindig a törvényeket éppen megszegő, de a katonai becsületkódex vagy a haza védelmének eszméje szempontjából pozitívan értékelhető vádlottat kihúzza a bajból. A hadsereg eme önellenőrző tulajdonságán kívül melting pot jelleget is felmutat: a vádlottak (értsd a szabályzat betűjével szemben „becsületük szerint" cselekvő katonák) gyakran afroamerikaiak, a főszereplő páros női tagja pedig iráni származású. A politikai szocializációra legdirektebb példa a nálunk – épp egy régi politikai mozifilmre hajazóan – „Az elnök emberei" címen játszott West Wing, mely egyfelől – piaci sikerei alapján mondható, hogy hatékonyan – elhárítja a washingtoni elittel szemben hagyományos vidéki amerikai gyanakvást, illetve a new-yorki balos értelmiségi kritikát, hiszen mindenki számára világos, hogy Clinton és csapata másféle emberekből áll, mint a korábbi elitek. Ugyanakkor: minden egyes részben konkrét politikai és nemzetközi problémák részletes és valós bemutatása történik – még ha a keret fiktív is marad. Jellemző, hogy a sorozat – manifeszt demokrata elkötelezettsége mellett – egyfelől olyan demokrata elnököt ábrázol, aki egyesíti a demokrata és republikánus elnökök legvonzóbb tulajdonságait, másfelől viszont – három kulcsfigura vonatkozásában is – felvillantja a demokrata-republikánus együttműködés lehetőségét, szükségességét és országmentő hatását.

A civil társadalom politikai szocializáló erejét az iskolarendszerhez képest sok minden igazolja, leginkább maga a történelem: a weimari köztársaság iskoláiban szocializált fiatalok átneveléséhez és csatasorba állításához a még ellenzékben lévő náci pártnak is csak hónapok kellettek. De kevésbé szélsőséges és mai példaként elmondhatjuk, hogy a mai nyugat európai iskola nemcsak az európai alkotmányosság tiszteletben tartására szocializál, de a tanárok kimutathatóan balosabbak is a társadalom átlagánál: a növekvő új szélsőjobboldal mégis leginkább a fiatalok köréből gyűjti aktivistáit s szavazóit ...

„Az európai társadalmak történetében három nagy alaptematika: a vallási, a nemzeti és a demokratikus alaptematika játszott szerepet a makroközösségek integrációjában." – írja Szabó Ildikó. Azt hiszem a vallás, államvallás politikai szocializációs ereje ugyan óriási volt, de önmagában nem igazított el a protestantizmus előtti Európa politikai viszonyaiban, illetve később sem a lényegileg egyfelekezetű társadalmak belső politikai tennivalóiban. Ilyen értelemben tehát a politikai szocializációnak a vallással legalább egyenértékű közössége a céh, vagy a hűbérúr udvara…

„A modern Európa történelmében a nemzettel kapcsolatos kérdések és a nemzeti hovatartozás kérdései rendszerint nem vagy csak alig vetődnek fel kiegyensúlyozott, evolutív társadalmi időszakokban." – olvashatjuk. A kijelentés vélhetőleg igaz Nyugat-Európára, de nem tudom igaz-e Közép-Európára. Ha van a magyar történelemben „evolutív" időszak, akkor az 1825 és 1848 közötti időszak az. A „nemzeti problematika" mégis központi elemét képezte-e korszaknak.

A szerző, mintha nem döntötte volna el, hogy nominalista vagy realista állásponton van-e? Vagyis: a nemzetet tisztán képzelt közösségnek tekinti-e, azaz egyes kérdések csak attól válnak „nemzeti kérdésekké", hogy így nevezik őket, vagy van egy nyilvánvalóan létező entitás, s a vele kapcsolatos kérdések lehetnek értelmesek vagy értelmetlenek. Szabó Ildikó

szerint: *„A nemzeti kérdésekre azonban nem születtek olyan válaszok, amelyek érvényességét a mindennapi társadalmi tapasztalatok megnyugtatóan és a történelmi fordulókon is átívelően visszaigazolták volna.”*

A disszertáció alapos elméleti fejezete után a kronologikus rész következik, dualizmus és Horthy-korszakbeli történettel, ill. 1945 utáni időszakkal. E fejezeteket jellemzi, hogy ahogy közeledünk a jelenhez, egyre több az önálló megállapítás, jól kidolgozott érvelés, s egyre kevesebb az opponensi ellenvetés is.

Az ötvenes években – írja Szabó Ildikó - *„A politikai nemzetfogalom alárendelődött a proletár internacionalizmus fogalmának. Ez a nemzetfogalom térben és időben korlátozott, normatív és szelektív volt. A nemzethez tartozás összefonódott a proletár internacionalizmussal és a szocializmus ügyével való azonosulással. A nemzet a dolgozó népet jelentette. A rendszer törekedett a nemzeti kánon és a nemzeti szimbólumrendszer átírására. A nemzeti tematika bipoláris világképet sugallt. A jók oldalán a kommunista pártok és vezetőik, az általuk vezetett szocialista országok, valamint a dolgozó, új identitással rendelkező nép állt. A külső ellenséget az imperialisták, a belsőt a szocializmus ellenségei alkották.”* Mondhatnánk, így is van, meg nem is. Közismert, hogy a nemzetköziséget hirdető Kelet-Európában a határok nehezen átjárhatóak, a gazdaságok autarkok voltak, ezzel szemben Nyugat-Európában a határok már jóval az Európai Unió előtt eljelentéktelenedtek. A szocializmus válsága idején láthatóvá vált, hogy valamennyi kommunista párt a nacionalista ideológia irányába kereste a kiutat: Románia csak szélsőséges példa, de utalhatunk a Honecker-rezsim Frigyes-kultuszára, az 1300 éves Bulgária ünneplésére, s arra a tényre, hogy az utódállamokban szinte kivétel nélkül egykori kommunista funkcionáriusok állnak a nacionalista pártok élén.

Magyarország e vonatkozásban kivétel volt és – legalábbis posztkommunistáinak egy részét tekintve – az is maradt. De pl. az ötvenes évek történetszemlélete, mely „A négyszáz év küzdelem” című művön, ill. a kurucromantikán alapult, épp a nacionalizmus felhasználását mutatja.

Szabó Ildikó meggyőzően ír arról, hogy a Kádár-rendszer elfogadtatásában az értelmiségiek különböző csoportjai a pártállam-nemzeti tematika közvetítésével, aktuális tematizációival, az identitásformáló intézmények működtetésével vettek részt. Befolyásuknál és tekintélyüknél fogva nélkülözhetetlenek voltak a tematika fogyaszthatóvá alakításában és társadalmi elfogadásában, viszont *„a késő-kádári korszakban a pártállam-nemzeti tematika kikopott a politikai diskurzusokból; a szamizdat irodalomban és az első nyilvánosságban megjelent alternatív értelmezésekben egy új nemzeti tematika alapjai körvonalazódtak. Ennek nemzetfogalma – eltérően a „szocialista nemzet” fogalmától – kapcsolódott a szociológiai realitásokhoz és a demokratikus rendszerekre jellemző normákhoz. Az alternatív nemzeti tematizációk mellett a szamizdat irodalomban formálódott egy alternatív alaptematika is: „a demokratikus alaptematika”.* Közben azonban – tehetjük hozzá – az új nemzeti tematika megint csak antidemokratikus színt kapott, már a pártállam alatt kirekesztővé vált. Emlékeztetnék azokra a jelenségekre, melyeket Spiró „Jönnek” című nagyszerű verse kifejezett – s sajátos módon saját sorsával, a Spiró ellen induló hecckampánnyal igazolt. Emlékeztethetünk a népi írók kritikai érinthetetlenségére az Aczél korszakban, de a demográfiai vitákra, s a gyermektelen életmód ellen egyes értelmiségi csoportok által folytatott nyilvános hadjáratokra. (1989-ben a Magyar Nemzet leghosszabb vitasorozatát a „Gyermekek száma a családok belügye” című cikk robbantotta ki, melyben – különösen a meg nem jelent darabokban – a későbbi Szent Korona nyelvezetére vagy eszmeiségére lehetett ráismerni…)

A szerző ezután bemutatja, hogy a rendszerváltás után harmadszor fogalmazódott újjá a nemzeti tematika. A politikailag vezetett nemzeti tematika a kollektív identitások befolyásolásának egyik eszköze lett. A rendszerváltás után a nemzet politikai önértékké vált. *„A nemzeti tematika előtérbe kerülésének kedvezett közösségszervező és politikai támogatottságot növelő ereje, de az is, hogy az átalakuló társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok megértése, az új viszonyok közötti eligazodás kategorizációs nehézségekkel járt."* - olvashatjuk a disszertációban. Szabó Ildikó egyik legnagyobb érdeme, ahogyan a nemzeti tematikának ezt az „eligazodást segítő" (valójában: az eligazodást akadályozó, s ekképpen kognitív disszonancia redukciós vagy éppen kognitív disszonanciát megelőző szempontból fontos) funkcióját bemutatja.

„A politikai törésvonal az első szabad választás után kezdett épülni a nemzeti dimenzió mentén, de csak a Fidesz 1998-as hatalomra jutásával mélyült el." – állapítja meg a szerző. Nem tudom, hogy így van-e, mármint, hogy csak 1998-ban mélyült-e el a politikai törésvonal? Ugyanis az Antall-Boros kormány idején a politikai törésvonal sokkal inkább erre a bizonyos nemzeti tematizációra épült, mint a későbbiekben. Az MDF-SZDSZ szembenállás viszonyát valóban dominálta a nemzeti tematika: az Antall kormány ideológiai arculatát kétféle nacionalista erő, egy hagyományos magyar úri nacionalizmus és egy populista szélsőjobboldali nacionalizmus együttműködése jellemezte, ekképpen a kormánypárt arculatát nem a bethleni konszolidáció kormánypártjához, hanem a harmincas évek magyar parlamentjéhez hasonlíthatjuk (ha már historizálni akarunk), melynek kormánypárti összetételét már meghatározta, hogy Gömbös 1928-tól visszatért a kormánypártba, s hogy a fiatal jobboldal már „csáklyásnak" tekinthette Bethlen, Károlyi Gyula vagy Keresztes Fischer konzervatív nacionalizmusát. Ezek a nemzeti radikálisok – visszaugorva tehát a kilencvenes évekre – a legfontosabb nacionalista kód, a zsidózás segítségével a legnagyobb ellenzéki pártot, az SZDSZ-t támadhatták, mely – s ebben igaza van Szabó Ildikónak – csak reagált a nemzeti kihívásra, de azért reagált: kék-fehérből nemzeti színűvé változtatta emblémáját, láthatólag mérlegelni kezdte, hogy melyek legyenek azok az arcok, akikkel az SZDSZ képviselteti magát a nyilvánosságban, illetve – ahogy ezt egy alkalommal Szabó Miklós felidézte – gondosan ügyelt arra, hogy a külpolitikai prioritásokban a határon túli magyarok kérdése ne szoruljon a többi külpolitikai cél mögé.

Visszatérve azonban a kormányzat és ellenzék közötti küzdelemre: ekkor zajlott a legnagyobb hévvel a történetpolitikai vita a Horthy korszak megítéléséről, nemzeti jelvényekről, s nem a második jobboldali koalíció idején. Ekkor zajlottak le az igazi ideológiai csaták két legfontosabb ideológia-, ill. nemzeti tematikatermelő gépezet, az oktatás és a köztévé fölötti ellenőrzésért. Az oktatásügy témái között olyan erősen ideologikusak voltak előtérben, mint az új államilag támogatott szélsőjobboldali történelemtankönyv megjelenése vagy a hittan tanrendbe iktatási kísérlete, s ugyanebben az időben zajlottak az egyházi ingatlanreprivatizáció legsúlyosabb csatái is. Az oktatáspolitikai konfliktusok speciel a második jobboldali kormány alatt sem voltak kisebbek, csak éppen sokkal kevésbé voltak ideologikusak – a média körüli konfliktusok meg sem közelítették az első kormány alattit. Ennek oka lehetett persze a kereskedelmi televíziózás megjelenése, ami az állami TV körüli harc jelentőségét a tömegek befolyásolásában erősen relativizálta….Tehát, míg a szerző azt írja, hogy *„Miután 1996-ban, első orientációváltása után a Fidesz átvette a nemzeti tematika vezetését, a tematika a politikai élet főáramába került."* , én úgy érzem, hogy a döntő fordulat nem 1996-ban, hanem 2002-ben következik be, amikor a FIDESZ a parlamenten kívüli politizálás eszköztárát felerősíti. Ez logikailag sem lehet másképpen: ha valaki többségben van a köztársaság parlamentjében, sokkal kevésbé igényel valamiféle ideológiai legitimációt,

mintha kisebbségben van… Erről Szabó Ildikó így ír: *„A 2002-es választás elvesztése után az ellenzéki pozíció kedvezett a parlamentarizmust megkerülő nemzeti érdekképviseleten alapuló politikai szerepfelfogásnak. A Fidesz szövetséggé alakulása és a polgári körök létrejötte után az „egy a zászló, egy a tábor" jelszó jegyében képzelte el a politikai képviseletet. Néppárttá átalakításával, a bal- és a jobboldaliak nemzeti egységbe foglalásának és a nemzeti kormány szükségességének hangsúlyozásával a párt vezetője az egész nemzet érzelmileg legitim vezetőjének szerepébe került. A felkínált politikai cselekvési formák (nemzeti összefogás, új szövetség, országértékelő beszélgetések, nemzeti konzultáció, nemzeti petíció) a közvetlen részvétel ígéretét tartalmazzák."*

Szabó Ildikó ezt követően lényegében a kortárs folyamatokat elemzi, igen magas színvonalon. Bemutatja például, hogy a *„A Fidesz politikai ellenfelei, az MSZP és az SZDSZ képét a „nemzetidegen" és a „nemzetellenes" attribúciók szövedékében konstruálta meg."*, bemutatja hogyan lett a kettős állampolgárság kérdése nyíltan és önállóan a pártok közötti versengés tárgya. *„Minden korábbi alkalomnál láthatóbbá vált, hogy a nemzeti tematika vezetése és a vezetéséért folyó versengés pártpolitikai megfontolásokon alapuló identitás-stratégiai célokat szolgál."*

Fontos Szabó elemzése, miszerint: *„formálódni kezdett a másik póluson is a nemzeti tematika. A baloldal nemzeti kérdésekhez való viszonyában fordulat következett be"* Ugyanakkor – s ez fontos megfigyelés: a nemzeti tematika nem volt elegendő a népszavazás FIDESZ-es megnyeréséhez, ezért kellett a pártnak a klasszikus baloldali szociális tematika felé nyitnia.

A könyv következő fő fejezete a NEMZETI TEMATIKA ÉS POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓ címet viseli. Itt egyik legfontosabb megállapítása, hogy *„A pártpreferenciákat a szociológiai tényezők kevéssé magyarázták. A legfőbb különbség a választók életkorában volt."* Ezt az állítást ugyanakkor úgy pontosítanám, hogy a fő szocioökonómiai változók az életkoron kívül csak nehezen tudják leírni a pártpreferenciákat, de azért van egy-két olyan szociológiai tényező, amely a választási magatartással egyértelműen összefügg: ilyen pl. a templomjárási gyakoriság.

Szabó Ildikó helyesen állapítja meg, hogy „A politikai szocializáció modelljét fragmentált modellnek nevezhetjük. A nemzeti és az állampolgári identitás mintáiban, a múlt kérdéseiben, az előző korszakok megítélésében és a nemzet fogalmának értelmezésében nem alakult ki konszenzus. Nem formálódott ki konszenzuson alapuló, az állampolgári identitással kapcsolatos kérdéseket szakpolitikai síkra és társadalmi gyakorlatra lefordító ifjúságpolitikai stratégia. A modell nem tud választ adni a kollektív identitásokkal kapcsolatos kihívásokra. Ugyanakkor megnő benne a nemformális tényezők, így a nemzeti tematika identitásformáló szerepe. „

Összességében Szabó Ildikó korábbi kutatásai egybegyűjtésével és újrafogalmazásával, valamint a „nemzeti tematika" fogalmának bevezetésével olyan dolgozatot alkotott, amely egyértelműen méltóvá teszi az MTA doktora címre.

Nagy Péter Tibor
Egyetemi tanár, az MTA doktora

Szabó Máté : *Szabó Ildikó Erzsébet : Nemzeti tematika és politikai szocializáció. A kollektív identitások befolyásolása Magyarországon 1867-2006*

Értékelés: javasolom a nyilvános vita kitűzését és a mű elfogadását.

Szabó Ildikó munkássága a politikai szocializáció kutatásában évtizedek óta ismert és elismert Magyarországon és nemzetközileg egyaránt. Oktatóként is hatással van az új társadalomtudományi generációkra. Munkája alapos, szisztematikus, a kandidátusi fokozat óta eltelt időszak sok kutatási eredményét szintetizálja, főként saját kutatásai, és a más társadalomtudományok eredményeinek elsajátítása alapján. 1-29, oldalakon a munka elméleti –módszertani kiindulópontjait és a 287-340 oldalakon a történeti vizsgálat eredményeinek elméleti szintetizálását fejti ki, a 29-287 oldalak pedig a nemzeti tematika, a politikai szocializáció és a politikai befolyásolás történetét dolgozza fel szisztematikus társadalomtudományi kategóriarendszer alapján de a történettudomány eredményeire támaszkodva hosszabb történeti távlatban a Habsburg monarchiától egészen a 21. századig. Azaz több politikai rendszer tapasztalatait foglalja és hasonlítja össze, 1945 előtt (29-90.), a pártállami időszakban(91-160.), és a rendszerváltás óta(160-287.), ami fontos és innovatív szempontok megfogalmazását teszi lehetővé a magyarországi politikai szocializációs mechanizmusokról .

A munka eredetien ötvözi a társadalomtudományok és a történettudomány eredményeit, s ezzel sikeres lépést tesz az interdiszciplinaritás eszményének megvalósítása felé . Szisztematikus koncepció alapján elemzi a történeti korszakok tapasztalatait, és az elemzés módszertana világos, explicit. Az alkalmazott megközelítésmód új és eredeti tudományos eredményeket hoz magával. Ezek gazdagítják a magyarországi politikai szocializáció vizsgálatát. Főként a szocializációs ágensek , jelesül a család, az iskola, az informális csoportok, az ifjúsági szervezetek, a politikai nevelés, az állam , a pártok, a művészet és az irodalom, a politikai ideológiák szerepének és funkcióinak változásáról alkotott tudásunk bővül. Elsődlegesen a nemzeti tematika szempontjából, de általában a politikai kultúra változásainak történeti elemzését is lehetővé teszi a vizsgálat koncepciója, ami nagy erénye a dolgozatnak a politikatudomány szempontjából. Viszont a szocializációs ágensek közül a médiával csak a pártállami rendszertől kezdve foglalkozik (121.), holott a teljes tárgyalt időszakban fontos volt a nyomtatott sajtó szerepe, a Horthy –korszakban pedig a rádióé. A politikai vezetők közül csak Orbán Viktor szerepét elemzi a szocializáció politikai befolyásolásában a nemzeti tematika szempontjából,(236-245.), és jelentőségükhöz képest kevesebb súlyt kapnak Horthy, Rákosi és Kádár.

A szemléleti keretek ugyan alkalmasak arra , hogy az említett új tudományos eredmények megfogalmazásának keretéül szolgáljanak . Azonban mégis hasznos lenne, ha a dolgozat kitekintene a szocializáció kutatásának főként új elméleti eredményeire a nemzetközi és a hazai területen, és elhelyezné saját álláspontját ezekkel kapcsolatosan mind az elfogadás, mind az elutasítás-elhatárolódás vonatkozásában. Ez néhol a lábjegyzetben történik meg, de jó lett volna akár egy rövid kommentált bibliográfia, vagy egy irodalmi áttekintés keretében megoldani.

Nincsenek alapjában kételyeim a mű eredetiségével kapcsolatosan, hiszen a szerző munkásságát ismerem. Azért mégis úgy vélem, hogy a legalább tíz szerzővel közösen publikált tanulmányok sorozata szükségessé tenné, hogy a dolgozat tegye világossá, miben osztja szerzőtársainak véleményét, mennyiben saját koncepciót alkotnak a dolgozatban kifejtettek, az együttműködések

a./ vajon elsődlegesen empirikus survey típusú kutatások közös lebonyolítását jelentik ,

b./ vagy pedig, mint a hivatkozásokból feltételezhető, pl. Csepeli György és Örkény Antal esetében teljesen vagy részben közös koncepciót is?

c./Ha igen, akkor mi a szerző sajátja, mit vesz át szerző- és alkotótársaitól?

A dolgozat jól felépített szerkezetben tárgyalja a szerteágazó történeti anyagot, stílusa élvezetes, változatos, érdekes, jól követhető, akár kötetként átdolgozva is megállná a helyét a könyvpiacon. A dolgozat széles történeti íve eljut az EU csatlakozásig, de nem foglalkozik az európai politikai szocializációnak véleményem szerint a nemzeti tematika szempontjából is elméletileg konstitutív szerepével, és főként annak innovációs potenciáljával.

- Van e európai polgár és politikai szocializáció?

- Ha van, melyek az ágensek, az aktorok, hol történik és milyen mechanizmusokkal a politikai befolyásolás?

- Mennyiben alakul át az EU csatlakozással , de már azelőtt is a nemzeti tematika értelmezési kerete?

Ilyen és ehhez hasonló kérdésfeltevések néhol felbukkannak a dolgozatban, de nem kapják meg azt a szerintem szerkezetileg is önálló és elméleti szempontból innovatív helyet amelyet megilletne felvetésük fontossága, és nem történik még csak kísérlet sem a minden bizonnyal már ismeretes új kutatási eredmények integrálására.

Az újabb elemzés a Fidesz mint a nemzeti tematikát a politikai befolyásolás révén alakító pártpolitikai ágens szerepét állítja előtérbe az MSZP-vel való összefüggésben. Ezekben a részekben a szerző többször használja a pártpolitika elemzésében a „nemzeti törésvonal" (9,199.)kategóriáját, oly módon, hogy tartalmát nem definiálja, a kategóriát nem vonja be az elméleti keret kialakításáról folytatott elemzésbe. Nem hivatkozza sem a vonatkozó nemzetközi szakirodalmat, amely továbbfejlesztette Lipset és Rokkan törésvonal-koncepcióját, sem pedig a hazai politológiai szakirodalom alkalmazási kísérleteit. Ez a mulasztás szerintem a dolgozat legfőbb fogyatékossága politológiai szempontból. Lipset és Rokkan a törésvonalak között a nemzetépítő közösség és a marginális /szubkulturális csoportok konfliktusvonalát tekintette relevánsnak az európai pártrendszerekben a nemzetépítési folyamat, mint a modernizáció egyik fontos etapja alapján, tehát a koncepcióban ez az etnikai-regionalista és a nacionalista pártok ellentéte. Az újabb szakirodalomban pedig szembeállítják az EU politikai közössége kiépülése mellett következetesen állást foglaló pártok, illetve a nemzetállamhoz ragaszkodó pártok ellentétét, és megjelenik a nem-etnikai regionális pártok és a nemzetállami centralizáció korábbi szintjéhez „jakobinus módon" ragaszkodó pártok csoportja, oly módon, hogy a korábbi „nemzeti" törésvonal új értelmet nyer. A legújabb nemzetközi szakirodalomban pedig már megjelent,

mint ahogyan azt az újabb globalizációs társadalomtudományi diskurzus alapján sejteni lehetett, a globalizáló és a globalizáció ellen a nemzet avagy a régió és/vagy etnikum alapján fellépő pártok szembeállítása is. Amint látjuk , a nemzetközi szakirodalom nem ismeri a „nemzeti" törésvonal homogén értelmezését, hanem az új és új jelentéseket kapott .

A magyar szakirodalomban pedig különböző előjelekkel, de Fricz Tamás és G. Márkus György állították szembe az urbánus-népies, illetve europaizáló-nacionalizáló pártokat. Ezek a magyar koncepciók eredetileg egyáltalán nem a Fidesz, hanem az MDF(191,200-203.) és az Fkgp valamint a MIÉP szerepével foglalkoztak a kilencvenes évek elején. Ezért lett volna fontos pl. az MIÉP és az Fkgp szerepét is elemezni a nemzeti tematizáció és a politikai szocializáció kontextusában, és az összes releváns pártok szerepét mind a magyar, mind a nemzetközi fejlődésre kialakult törésvonal elemzési kategóriákkal megközelíteni.

Érdekes, aktuális és eredeti a Fidesz-MSZP, az elemzés szerint az állampolgárságról szóló népszavazás körüli vitákban kicsúcsosodó (264-270.) diskurzus elemzése, azonban ezt a mondottakkal jobban lehetette volna árnyalni. Főként pedig még következetesebben érvényesíteni a Luhmann alapján Pokol Béla által a hazai pártpolitikai elemzésben meghonosított kormányon lenni-ellenzékben lenni bináris kódot,amely a két párt pozícióváltozásaiban is sok új aspektust mutathatna ki, nem csupán az adott időben elfoglalt helyük, hanem a kormányra jutni/kormányon maradni pozíció elérése szempontjából kialakított stratégiájuk és taktikájuk, illetve annak szocializációs relevanciája szempontjából.

Összefoglalva: a pártrendszer törésvonalai és a nemzeti tematika viszonya, illetve a magyar pártrendszer „nemzeti" törésvonala a dolgozatban méltán kerül előtérbe, de feldolgozása további kutatásokat és elméleti tisztázást igényel a törésvonal-elmélet vonalán.

A dolgozat nem tekinti át a mai társadalomtudományokban széles körben vitatott, és az európai és nemzeti tematika szempontjából egyaránt jelentős vitákat a nemzetfogalomról és a modern nemzet elméletéről, és nem foglal világosan állást egyik vagy másik mellett, bár a hivatkozásokból úgy tűnik, hogy a nemzetközi szakirodalomból Benedict Anderson, a hazaiból pedig Csepeli György koncepciójához áll a legközelebb a szerző felfogása. Ugyancsak a továbbfejlesztés szempontja lehet a történeti-összehasonlító szemlélet, hiszen a dolgozat Magyarországra koncentrálva nem ágyazza be a magyar fejlődést a stabil nyugati demokráciák szocializációs mintáival való szisztematikus összehasonlításba, sem pedig a más poszt-kommunista közép-európai országok palettáján való elhelyezésbe. Az összehasonlító szempontok itt-ott ugyan felmerülnek, de azok eredményeinek szisztematikus kiaknázására ily módon nincsen lehetőség, pedig az nagymértékben megnövelhetné a dolgozat koncepciójának magyarázó erejét.

A fenti kérdések és kritikák mellett ismételten a vitára tűzés és az elfogadás mellett foglalok állást.

Prof. Dr. Szabó Máté
MTA doktora
Egyetemi tanár Budapest 2007. július 20.

Szabó Ildikó: *Válasz a bírálatokra*

Tisztelt Elnök Úr! Tisztelt Bizottság! Tisztelt Bírálók! Hölgyeim és Uraim!

Különleges esemény, ha egy munka, amelyet szerzője összegzésnek szánt mindarról, amit témájáról tud, tekintélyes grémium előtt, nyilvánosan mérettetik meg. Ilyenkor a munka alapproblémájára, ennek megközelítési módjára, az elemzés fogalmi hálójára és a szerző szakmai felfogására is fokozott figyelem irányul. Jó érzés egy fontosnak tartott téma megismerésének útját végigjárni, közben összefüggésekre rájönni és ezeket megfogalmazni, rendszerezni, dokumentálni. A munka végeztével azonban a szerző szorongva várja, hogy abban a tükörben, amit a szakma kiemelkedő képviselői, a felkért bírálók tartanak eléje, milyennek látszik munkája.

Köszönet illeti bírálóimat, hogy elmélyülten és részletesen foglalkoztak értekezésemmel. Öröm számomra, hogy ennek egészével, elméleti keretével, módszereivel és következtetéseivel alapvetően egyetértenek. Elismerésük jól esik, észrevételeik és kritikai megjegyzéseik továbbgondolásra késztetnek.

Kitaposatlan úton indultam el, amikor arra vállalkoztam, hogy megvizsgáljam: az elmúlt százötven évben hogy alakult a nemzeti tematika, a kollektív identitások és a politikai szocializáció viszonya. A politikai szocializáció kutatójaként a pártállami idők szocializációjának lényegét az intézményes és a nem intézményes folyamatok megkettőződésében és a konfliktusokhoz való viszonyban láttam. A Rákosi-korszak és a Kádár-korszak politikai szocializációja között voltak ugyan különbségek – míg az előbbi *a társadalmi és politikai konfliktusok tagadására* épült, addig az utóbbi csak *a konfliktusok kerülésére* –, de mindkét korszak politikai szocializációja diszfunkcionális volt. Csak idő kérdése volt, hogy mikor válik láthatóvá: nem a rendszer társadalomlélektani reprodukcióját, hanem az erózióját segíti elő.

A rendszerváltás óta eltelt időszakban végzett empirikus kutatások, amelyeknek én is részese voltam, azt a hétköznapi tapasztalatot erősítették meg, hogy a demokratikus intézmények kialakulása nem járt együtt a *konfliktuskihordó szocializációs modell* kiépülésével. Azt is érzékelni lehetett, hogy ez nem pusztán a demokratikus hagyományok hiányával és az idő rövidségével magyarázható. A modern magyar társadalom történetében különböző politikai identitásstratégiák váltották egymást. A politikai hatalom meghatározó tényezői különböző stratégiák jegyében próbálták befolyásolni a kollektív identitásokat. Ahhoz a felismeréshez jutottam el, hogy nálunk minden politikai korszak szocializációs modelljébe beépült a politikailag újraértelmezett, vezetett és tematizált *nemzeti tematika*, amely az identitások befolyásolására irányult. Így volt ez a rendszerváltás után is.

A nemzeti tematikával kapcsolatos felismerések dolgozatom szempontjából két következménnyel jártak.

(a) Egyrészt végig kellett gondolnom az európai történelem során kialakult, nagy integratív erővel rendelkező és az identitások alakulásában szerepet játszó alaptematikák: *a vallási, a nemzeti, a demokratikus* és *az európai alaptematikák* jelentéstartalmát és kategoriális határait, melyek egyike dolgozatom egyik kulcsfogalma lett. Az alaptematikák hasonló értelmezésével nem találkoztam a számításba vehető politikai szociológiai szakirodalomban. Örömmel tölt el, hogy opponenseim elfogadták fogalomértelmezésemet, és elismerően nyilatkoznak ennek az új fogalomnak a politikai szocializációban játszott szerepével kapcsolatos fejtegetéseimről.

(b) A másik következmény az volt, hogy mivel a nemzeti tematika masszívan beágyazódik a történelembe, a nemzeti tartalmakkal operáló identitásstratégiákhoz kötődik és

diszkurzív térben realizálódik, nemcsak a politikai szociológia, a szociálpszichológia és a politikatudományok szempontjait kellett figyelembe vennem, hanem történetszociológiai és diskurzusszociológiai szempontokat is. Opponenseim, akik a politikatudomány, a társadalomtörténet, a szociálpszichológia meghatározó személyiségei, más-más tudományterületek felől közelítettek munkámhoz. Örülök, hogy úgy látják: sikerült kihasználnom az interdiszciplináris megközelítésmód lehetőségeit.

A bírálatok ismeretében megkönnyebbülve mondhatom: érdemes interdiszciplinárisan közelíteni egy témához. A szociálpszichológus, a társadalomtörténész, a politológus opponens elismerő véleményében sok a közös vonás – ugyanakkor hiányérzetüket mindhárman más-más nézőpontból fogalmazzák meg. Észrevételeik, bíráló megjegyzéseik, javaslataik azt mutatják meg, hogy munkámban milyen továbblépési lehetőségek vannak politológiai, szociálpszichológiai, társadalomtörténeti irányban.

Nagy Péter Tibor írja, hogy egy akadémiai doktori védés jó alkalom arra, hogy a különböző tudományágak összegyűlt képviselői szakmai kérdésekről beszéljenek. E javaslat jegyében reflektálok opponenseim kritikus észrevételeire.

(1) Alaptematikák. Az első megjegyzésem Nagy Péter Tibor megfogalmazásához kapcsolódik. Szerinte a nemzeti tematika története *„hagyományosabb fogalommal”* megnevezve a nacionalizmus története. Nem kérdéses, hogy a nemzeti tematika és a nacionalizmus között vannak eszmei és értékrendbeli érintkezési pontok. Ugyanakkor a köztük lévő alapvető különbségek megakadályozzák, hogy a két fogalmat összemossuk. Bár *az alaptematikák* hátterében a társadalom politikai és eszmei szerveződésének alapkérdései és alapértelmezései húzódnak meg, és mélyen beágyazódnak az európai kultúra értékvilágába, *a nacionalizmustól eltérően nem eszmetörténeti, nem is ideológiai, hanem politikai szociológiai kategóriák, amelyek különböző eszmerendszerekből táplálkoznak.* Ezt értekezésemben igyekeztem bizonyítani. Az alaptematikák ugyanis szerintem a politikai cselekvés önálló diszkurzív formái, amelyek társadalompolitikai, közösségszervezési és identitáspolitikai törekvésekhez kötődnek, és valóságos makroközösségeket képesek szervezni. Az alaptematikák építésében és „vezetésékben” meghatározó szerepet játszanak a hatalmi pozícióban lévő, a közösség figyelmének előterében lévő személyek. A tematizációk politikai támogatással, közvetítő intézményrendszer, valamint professzionálisan közvetítő multiplikátorok segítségével jutnak el célközönségükhöz. Az alaptematikák politikai és kulturális mintázatai ezek révén válnak az elsajátítandó társadalmi és politikai valóság részeivé. A nemzeti alaptematikát és a nacionalizmust tehát nem azonosíthatjuk egymással.

Itt jegyzem meg, hogy Nagy Péter Tibor félreérti a vallási alaptematika lényegét. Nem mondhatjuk ugyanis, amit ő mond, hogy *„a politikai szocializációnak a vallással legalább egyenértékű közössége a céh vagy a hűbérúr udvara.”* A politikai szocializációnak nincs „közössége”. A vallás a politikai szocializáció egyik tényezője. A céh és a hűbérúr udvara minden bizonnyal szocializált, de ha elfogadjuk az alaptematikák általam kidolgozott kategóriáit, nehezen fedezhető fel mögöttük valamely alaptematika.

Nagy Péter Tibor úgy véli, hogy az a megállapításom, hogy *a „modern Európa történetében a nemzettel kapcsolatos kérdések és a nemzeti hovatartozás kérdései nem vagy csak alig vetődnek fel kiegyensúlyozott, evolutív társadalomfejlődési időszakokban”* nem feltétlenül igaz Közép-Európára. Én úgy látom térségünk fordulatokban gazdag történelméből, hogy a rendszer-, hatalom- és impériumváltások nyomán a nemzettel kapcsolatos kérdések és a nemzeti identitás kérdései mindig hangsúlyosan előtérbe kerültek.

Nagy Péter Tibor kérdezi, hogy egy *„szociológiai munka számára milyen objektivációkban – számokban és kategóriákban – lehet megragadni a kor nemzeti tematikáját”*. A szociológia számára sok minden kvantifikálható. Ami a nemzeti tematikát illeti, ennek különböző kifejeződései, diszkurzív megnyilvánulásai, kategóriái, tartalmai, szimbolikus megjelenési formái ugyanúgy mérhetőek, mint gondolkozási és magatartási

mintáinak recepciói. A Nagy Péter Tibor által felvetett állami jutalmazások és megrendelések kérdését azonban kevéssé látom a nemzeti tematika problémájához tartozónak.

(2) Az 1945 előtti időszak: források és hangsúlyok. Mindhárom bírálóm kitér az 1945 előtti időszak bemutatására. Nagy Péter Tibor úgy látja, inkább szintetizáló tanulmányokat támaszkodom, mint olyan résztanulmányokra, szakmonográfiákra, amelyek *„a kor eszmetörténetét, sajtótörténetét, népművelés-történetét, oktatás- vagy művészettörténetét”* mutatják be. *„Márpedig* – írja – *a magyar nemzeti tematizáció, magyar nacionalizmustörténet értékelése szempontjából ezek a művek nélkülözhetetlenek lettek volna.”* Arra is utal, hogy *„a hagyományos eszme-, sajtó-, kultúrtörténeti stb. elemzések”* – azok is, amelyeket dolgozatomban idéztem, s azok is, amelyeket hiányol – *„bizonyos kritikával kezelendők”*. Nem kétlem, hogy a hasznosítható tanulmányok sora még hosszan bővíthető lett volna, hiszen a szakirodalom nagyon gazdag. Én azonban – ismétlem – nem akartam a magyar nacionalizmus-történetet *„értékelni”*. A dualizmus korát is, a Horthy-kort is sajátos szempontból: a politikai szocializáció és a nemzeti tematika közötti összefüggések szempontjából vizsgáltam. A történeti háttér bemutatásához igyekeztem átfogó munkákra támaszkodni. A nemzeti tematika kifejeződéseit pedig a nemzetkoncepciók, a nemzeti kánon, a jellegzetes történelemértelmezések, a politikailag megfogalmazott magatartási eszmények, a szimbolikus reprezentációk, a szocializációban meghatározó szerepet játszó iskolarendszer, cserkészet és leventemozgalom, a hétköznapi életvilágra rávetülő tárgyi és szellemi kultúra területén igyekeztem bemutatni. Ahogy Erős Ferenc is észrevette – Nagy Péter Tibor kritikájával ellentétben – dolgozatom egészében *„nem csupán a már feltárt anyagokra, megjelent monográfiákra, másodlagos forrásokra”* támaszkodtam, hanem *„különféle dokumentumokra, beszédekre, pártprogramokra, irodalmi művekre, újságcikkekre, statisztikákra”* is.

Az 1945 előtti időszakot elemző rész hangsúlyait illetően három véleményre szeretnék reagálni.

Nagy Péter Tibor úgy látja, hogy én a dualizmuskori liberális kormányzat radikális ellenzékének álláspontját osztom a kor nemzetiségpolitikájának megítélésében. Ehhez a véleményéhez kapcsolódó fejtegetéseiben gazdag érveléssel bizonyítja, hogy *„a románok, szerbek stb. többségének politikai-etnikai identitása nem a nemzetiségi szervezetekhez, és különösen nem ezek szeparatista áramlatához kötődött.”* Mielőtt fejtegetéseire válaszolnék, előre kell bocsátanom, hogy *a dualizmus koráról szóló fejezetekben a nemzeti tematika tudásszociológiai, intézményes és politikai alapjainak kialakulásával foglalkoztam, nem a nemzetiségek identitásával.* Egyrészt azt vizsgáltam, hogy a nemzet szakrális koncepciója hogyan épült fel és a politikailag formálódó nemzeti tematika milyen nemzetkoncepcióra támaszkodott; másrészt azt, hogy a nemzeti szocializáció hogyan intézményesült a kultúr- és oktatáspolitikával, a közoktatás kiterjesztésével és a sajtó tömegessé válásával. *A nemzetiségi kérdések vizsgálata nem volt feladatom.* A velük kapcsolatos elemekre (asszimiláció, nemzetiségpolitika, oktatáspolitika, a választójog átalakítása, az 1875 után felerősödő államnacionalizmus, a liberális és a tradicionális nemzetfelfogások ütközése) csak röviden utaltam. Ugyancsak röviden utaltam a formálódó román, szlovák, szerb nemzeti tematikákra, mint a magyar nemzeti tematika konkurenciáira és a szaporodó politikai konfliktusokra.

A nemzeti tematika szerkezetére és funkcionálására fókuszáló elemzésem alapján úgy láttam: 1875 után a nemzet fogalma megmerevedett, a politikai nacionalizmus felerősödött, a politikai nemzetfogalom és a nem magyar nemzetiségűek nemzetfogalma között pedig megnőtt a szakadék. A nem magyar nemzetiségűek mindinkább elutasították a hivatalos nemzet-koncepciót, amelyben csak a magyar politikai nemzetnek volt helye, mivel ebben alattvalói státuszuk kifejeződését látták. A dualizmussal foglalkozó fejezetet azzal a következtetéssel zártam, hogy a nemzeti szocializáció rendszere a magyar nemzet politikai modelljével nem tudta integrálni a nem magyar nemzetiségűeket. Ezt összefüggésbe hoztam a

szabadelvű politika hanyatlásával, a választójog korlátozottságával, a modernizációs folyamatokkal, a szociális konfliktusok éleződésével és a társadalmi struktúra átrendeződésével. Azt írtam, hogy a nemzet politikai modelljének csődje előrevetítette a ráépült államalakulat kudarcát, és annak a nemzeti tematikának a kudarcát is, amely erre a politikai nemzet-koncepcióra épült és ennek megvalósítására irányult. Úgy gondolom, Nagy Péter Tibor sokoldalú fejtegetései a nemzetiségek helyzetéről, identitásáról és politikai képviseletéről túlmutatnak dolgozatom keretein. Csak érintőlegesen kapcsolódnak értekezésem gondolatmenetéhez. Ugyanakkor alkalmasak a nemzetiségi problematika további, önálló társadalomtörténeti irányultságú kutatások végiggondolása.

Nagy Péter Tibor a másik alapvető hangsúlykülönbséget a Horthy-korszak nemzeti tematikájának megítélésében látja kettőnk között. Azt írja, hogy ő ebben kulcsfontosságúnak látja az antiszemitizmust, amelynek szerinte én nem adok központi szerepet. Ezt a megjegyzését a Horthy-korszakról szóló fejezet újraolvasása után sem tudom értelmezni, mivel ebben a fejezetben az antiszemitizmusnak központi szerepük van. Opponensem ugyanakkor az antiszemitizmus szerepével kapcsolatos megjegyzéséhez figyelemre méltó lábjegyzetet fűz. Ebben tanulmány értékű gondolatok olvashatók a közhivatalnoki réteg, az oktatási rendszer és a tanárok nemzeti tematika és antiszemitizmus iránti fogékonyságának társadalomtörténeti okairól, a keresztény egyházak „nemzetnevelésben" játszott szerepéről, továbbá antiszemitizmusuk hátteréről. Ezeket megfelelő hivatkozással szívesen felhasználnám értekezésem könyv alakjában.

Szabó Máté kifogásolja, hogy a szocializációs ágensek közül a médiával csak a pártállami rendszertől kezdve foglalkozom, *„holott a teljes tárgyalt időszakban fontos volt a nyomtatott sajtó szerepe, a Horthy-korszakban pedig a rádióé."* Megjegyezve, hogy a koalíciós időszak sajtójával is foglalkoztam és az előző korszakokéra is utaltam, egyetértek bírálatának lényegével.

A sokakhoz eljutó sajtó és rádiónak fontos szerepe volt abban, hogy a társadalom számottevő csoportjai a magukévá tegyék a nemzeti tematika világkép- és identitásmintáit, és hogy ellenségesen, közömbösen vagy legalábbis beletörődően legyenek tanúi annak, ami a magyar zsidósággal történt. Ennek az önmagában is óriási, szerteágazó témának a feldolgozása azonban meghaladta lehetőségeimet. Olyan szakmonográfiát pedig, amelyet az írott sajtóról és a rádióról témám szempontjából is releváns forrásként használhattam volna, nem találtam. Így elsősorban a Horthy-korszak intézményes szocializációjára: a kultúrpolitika nemzetnevelési koncepciójára és programjára, az iskolára, a többrétegű mozgalmi és szervezeti szocializációra, valamint a cserkészsajtó sajátosságaira koncentráltam. Emellett a nemzeti tematika ideológiai hátterét kínáló értelmiségi csoportok tevékenységével foglalkoztam, hiszen mind a keresztény nemzeti ideológiát, mind a népiek ideológiáját közvetítő irodalmi megfogalmazások sokak politikai világképére voltak nagy hatással.

(3) A politikai vezetők diszkurzív megnyilvánulásai. Szabó Máté megjegyzi, hogy jelentőségükhöz képest nem foglalkozom eléggé Horthynak, Rákosinak és Kádárnak a nemzeti tematika vezetésében játszott szerepével, miközben részletesen foglalkozom az Orbán Viktor megnyilvánulásaiból kirajzolódó nemzeti tematikával. Kétségtelen tény, hogy az említett vezetők dominálták koruk politikai sajtóközleményeit, szavaik, beszédeik, állásfoglalásaik, nyilatkozataik és kinyilatkoztatásaik, reprezentatív szerepléseik a sajtó, a rádió, a mozi, majd a tévé jóvoltából gyakran és sokakhoz jutottak el; képük mindenütt látható volt. Diszkurzív megnyilvánulásaik feldolgozása meghaladta volna lehetőségeimet, a témám szempontjából számításba jöhető szakmonográfiákat pedig nem találtam. Úgy gondolom azonban, hogy az ilyen jellegű kutatások elvégzése hiánypótló lenne.

(4) A politikai szocializáció intézményei. Nagy Péter Tibor hosszan reagál arra a megállapításomra, hogy *„a nyugati demokráciákban az állampolgári és a nemzeti identitás formálása alapvetően a formális szocializáció legfontosabb intézményének, az iskolának a*

feladata." Különböző példákkal értelmezi a televízió és a filmek jelentőségét a politikai szocializációban, valamint a civil társadalom politikai szocializáló erejét. Példái azonban nem cáfolják azt a szakirodalmi és Magyarországon is többször igazolt, tudomásom szerint soha nem vitatott alaptételt, hogy a modern demokráciákban az állampolgári és nemzeti identitás formálása alapvetően a mindenkihez eljutó, a rendszerezett tudást szisztematikusan, ellenőrzötten és megfelelően képzett szakemberek segítségével közvetítő iskola feladata.

(5) Az ötvenes évek politikai nemzetfogalma. Nagy Péter Tibor hosszan idézi az ötvenes évek nemzetfogalmának szerkezetével, a nemzethez tartozás akkori kritériumaival és a nemzeti tematika bipoláris világképével kapcsolatos fejtegetéseimet, majd ezek bírálataként a határok különböző átjárhatóságáról és a kommunista pártok nacionalizmusáról ír. Nem sikerült megfejtenem, hogy ezek hogyan kapcsolódnak az általam leírtakhoz.

(6) A nemzeti tematika a rendszerváltás után. Nagy Péter Tibor vitatja azt a megállapításomat, hogy a nemzeti tematika a Fidesz 1996-os, első orientációváltásával került a politikai élet főáramába. Én ezt a nemzeti tematika vezetésének átvételével, a diszkurzív akciók professzionalizmusával és az új önmeghatározási szükségletekkel magyarázom. Nagy Péter Tibor szerint a fordulat 2002-vel következett be, amikor a Fidesz elvesztette a választásokat. Álláspontját nem tudom elfogadni. A nemzeti tematika a Fidesz kormányzása alatt is a politikai élet főáramában volt, a 2002-es választások idején is. Ezeket dolgozatomban részletesen is bizonyítottam.

(7) Elméleti kérdések. Szabó Máté megjegyzi, hogy hasznos lett volna, ha kitekintettem volna a szocializáció kutatásának új elméleti eredményeire a nemzetközi és a hazai területen. Úgy gondolom, minden hazai kutatást figyelembe vettem dolgozatom megírása során. Valamelyest tájékozódtam a külföldi szakirodalomban is. Olyan elméletekkel azonban, amelyek a politikai szocializáció történelmi modelljeire és diszkurzív tényezőre vonatkoztak volna, és amelyekkel kapcsolatban elhelyezhettem volna saját, elfogadó, elutasító vagy elhatárolódó álláspontomat, nem találkoztam. A számomra alapvető elméletekre és eredményekre igyekeztem hivatkozni.

Ugyancsak Szabó Máté kérdezi, hogy mit jelentettek a dolgozatomban kifejtettek szempontjából az együttműködések. A szerzőtársakkal végzett közös kutatások általában survey típusú kutatások voltak. A közös munkák nem érintették a nemzeti tematika problematikáját. Ezzel a problémával egyedül kezdtem el foglalkozni az elmúlt években. A kutatási koncepciók és a kérdőívek minden esetben közösek voltak. A közös tanulmányok politikai szocializációval kapcsolatos elméleti részei jelentős mértékben kapcsolódtak az én korábbi önálló munkáimhoz. A politikai kultúrával kapcsolatos elméleti és társadalomtörténeti fejtegetések a minden szerzőpáros között szokásos munkamegosztás értelmében az én hozzájárulásomat jelentették a közös munkához. Ezek saját koncepcióimon alapultak, amelyeket természetesen közösen fogadtunk el a közös tanulmányban. A politikai kultúra magyarországi sajátosságai vizsgálatának operacionalizálása, az adatok elemzése és értelmezése ugyancsak közös volt. Ezeket értekezésemben minden esetben jelöltem. Nem kérdéses ugyanakkor, hogy a közös kutatások, a szakmai együttműködés és az összefüggések közös felfedezése sokat segítettek abban, hogy a nemzeti tematika, a kollektív identitások és a politikai szocializáció közötti kapcsolatok problémáit végiggondoljam, és e problémakör egyes részmozzanatait esetenként a közös eredményekre hivatkozva is be tudjam mutatni. A szép emlékű és hasznos közös empirikus kutatásokért köszönet illeti kiváló szerzőtársaimat, Csepeli Györgyöt, Örkény Antalt és Murányi Istvánt.

(8) Szerkesztési kérdések. Erős Ferenc javasolja, hogy az empirikus társadalomkutatási adatok egy részét integráljam a főszövegbe. Javaslatát köszönettel fogadom, és értekezésem könyv formában történő megjelentetésének előkészítése során figyelembe veszem.

(9) A nemzeti törésvonal. Szabó Máté szóvá teszi, hogy a „nemzeti törésvonal" kategóriájának tartalmát nem definiálom és nem helyezem szakirodalmi összefüggésekbe.

Dolgozatomban kétségtelenül csak használom a „törésvonal" politikatudományi kategóriát, anélkül, hogy értelmezném. Értekezésem könyv formában történő megjelentetéséhez ezt a mulasztást pótolni fogom. A pártrendszer törésvonalai és a nemzeti tematika közötti összefüggések szisztematikus vizsgálatát azonban már elsősorban a politológia illetékességén belül tudom elképzelni. Szabó Máté a törésvonal problémájával kapcsolatban hiányolja a MIÉP és a kisgazdapárt szerepének külön elemzését. Ezt nem éreztem és nem érzem a dolgozat feladatának. Ahogy erre több helyen is utalok, ezek a pártok részt vettek a nemzeti tematika újrafogalmazásában. Én azonban mindenekelőtt a Fidesz szerepének elemzését tartottam feladatomnak, mert a társadalom jelentős csoportjaihoz eljutott és a politikai önmeghatározásokat jelentősen befolyásoló nemzeti tematika vezetése ehhez a párthoz kötődik.

(10) Nemzetfelfogások. Szabó Máté kifogásolja, hogy nem tekintettem át a nemzetfogalomról és a modern nemzet elméletéről folytatott vitákat, és nem foglalok állást az egyik vagy a másik mellett. Ezt tudatosan nem tettem. Bár ismertettem a nemzetfelfogások történelmileg kialakult modelljeit és hivatkoztam Benedict Anderson és Csepeli György koncepciójára, nem éreztem szükségét annak, hogy a nemzet ilyen vagy olyan elméleti értelmezését tekintsem autentikusnak. Elsősorban a nemzetfogalom szociológiailag és társadalomtörténetileg megragadható felfogásainak bemutatását tartottam célomnak, nem a nemzetfogalom különböző elméleti értelmezéseinek áttekintését és értékelését.

(11) *A kollektív identitás fogalma.* Erős Ferenc dolgozatomról készített nagy ívű és számomra sokat jelentő elemzésének legfőbb kritikai észrevételei a kollektív identitás fogalmával kapcsolatosak. Mint írja, *„a szociálpszichológiában szocializálódott kutató számára" „az identitás fogalma nem választható el azoktól a fejlődési krízisektől, amelyek a személyiség kialakulását kísérik, s azoktól a csoportközi konfliktusoktól sem, amelyekben a különbségtétel és az elhatárolódás az egyén pozitív identitás-élményének megerősítését szolgálja."* Utal azokra a traumákra, fenyegetésekre, a térségünkre jellemző revolutív eseményekre, amelyek *„az egyén identitását kétségbe vonják, delegitimálják, szimbolikusan megsemmisítik"*. Úgy gondolom, teljes joggal kifogásolja elemzésemből azokat az explicit fejtegetéseket, amelyek a kollektív identitások elhatárolódásban és különbségtételben játszott szerepét írnák le. Abban is igaza van, hogy az identitás interszubjektív dinamikájának bemutatása hiányzik dolgozatomból. Ma már magam is úgy látom, hogy a politikai szocializáció és a kollektív identitások viszonyának értelmezésében támaszkodhattam volna Habermas kommunikatív cselekvéselméletére és az én fejlődésére vonatkozó elgondolásaira. Örülök, hogy ezekre a hiányosságokra felhívta a figyelmemet. A kézirat könyvkiadásra előkészítendő változatában igyekszem ezeket pótolni.

(12) Az európai politikai szocializáció kérdései. Szabó Máté teszi fel a kérdést, hogy van-e európai polgár és politikai szocializáció, ha van, milyen ágensek és mechanizmusok jellemzik, és mit jelent a nemzeti tematika értelmezése szempontjából az Európai Unióhoz történt csatlakozás. Ezeket a kérdéseket alapvetőeknek tartom témám szempontjából. Bár magam is érintem őket, és utalok az európai alaptematika létére is, részletes tárgyalásuk meghaladta volna dolgozatom kereteit. Az európai polgár eszménye az európai ifjúságpolitikák és megaprogramok központi kategóriája. Az európai politikai szocializáció kérdései Európában az állampolgári nevelés kitüntetett kérdései. Az ifjúsági Eurobarométerek, az újabb nemzeti és transznacionális szintű szociológiai kutatások ugyancsak vizsgálják az európai identitás különböző elemeit. Nem kétséges, hogy az unióhoz való csatlakozással fokozatosan szétfeszül a nemzeti tematika értelmezési kerete, és ahogy láttuk, maga a nemzeti tematika is reagál az uniós csatlakozással kapcsolatos kérdésekre. Ezek további vizsgálata azonban már egy másik munka feladta.

Úgy gondolom, elfogyott a választ igénylő opponensi észrevételek sora. Még egyszer köszönöm bírálóimnak, hogy elmélyülten és részletesen foglalkoztak dolgozatommal.

Köszönöm elismerő szavaikat, örülök, hogy bíráló megjegyzésekkel felhívták a figyelmemet dolgozatom érzékeny pontjaira és a továbblépés lehetséges irányaira. Sokat tanultam bírálatukból.

Budapest, 2007. október 20.
Szabó Ildikó